

तनहुँ जिल्ला आँबुखैरेनी गा.वि.स.का कामीहरूको सामाजिक
सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्था : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह
द्वितीय वर्षको समाजशास्त्र विषयको आंशिक
आवश्यकता परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

यसोदा कट्टेल

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६८

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय
समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

सिफारिस पत्र

त्रि.वि.वि. समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको उपाधी प्राप्तको आशिक आवश्यकता पूर्तिको लागि मेरो निर्देशन तथा सुपरीवेक्षणमा यसोदा कट्टेलले “आँबुखैरेनी गा.वि.स.का कामीहरुको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्था” शीर्षकमा यो शोधपत्र तयार पार्नुभएको हो । प्रस्तुत शोधपत्रको आवश्यक अन्तिम मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....

शम्भुप्रसाद कट्टेल

शोधनिर्देशक

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाण्डौं

नेपाल

मिति: २०६८।०५।३०

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा समाजिकशास्त्र संकाय
समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र विभाग
कीर्तिपुर, काठमाण्डौ

स्वीकृति पत्र

त्रि.वि.वि. समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको उपाधी प्राप्तिको आंशिक आवश्यकता पूर्तिको लागि यसोदा कट्टेलले “आँबुखैरेनी गा.वि.स.का कामीहरुको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्था” शीर्षकमा तयार पार्नुभएको शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

विभागीय प्रमुख
प्राध्यापक डाक्टर ओम गुरुङ्ग

शोधनिर्देशक
शम्भु प्रसाद कट्टेल

वाच्य नीरिक्षक
प्रेम चलाउनी

कृतज्ञता

प्रस्तुत तनहुँ जिल्ला आँबुखैरेनी गा.वि.स.का कामीहरुको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा समाजिक शास्त्र संकाय, समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र विभाग स्नातकोत्तर तहको उपाधी प्राप्तको आंशिक आवश्यकता पूर्तिका लागि तयार पारिएको हो । यस शोधपत्रले तनहुँ जिल्ला आँबुखैरेनी गा.वि.स.मा बसोबास गर्ने कामीहरुको सामाजिक साँस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थाको अध्ययन गर्ने प्रयास गरेको छ । सर्वप्रथम यो शोधपत्र तयार पार्ने सुअवसर दिनुहुने त्रिभुवन विश्वविद्यालय समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र विभागका विभागीय प्रमुख प्राध्यापक डाक्टर ओम गुरुङ्गप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

यो शोधपत्रलाई यो अवस्थासम्म ल्याइपुऱ्याउन सुपरिवेक्षकको भुमिका निर्वाह गरि सहयोग गर्नुहुने मेरा गुरु श्री शम्भु प्रसाद कट्टेललाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

मैले यो शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा अध्ययन क्षेत्रका धेरै कामी जातिहरुको घरदैलोमा पुगि आवश्यकता अनुसारको तथ्य सङ्कलन गरेकी छु । मेरो अपेक्षा अनुसारको तथ्याङ्क उपलब्ध गराई सहयोग गरिदिनु हुने अध्ययन क्षेत्रका सबैमा धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । आवश्यक तथ्याङ्क उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने आँबुखैरेनी गा.वि.स.लाई पनि धन्यवाद नदिरहन सकिदैन ।

यो शोधपत्र तयार पारुन्जेल विभिन्न सामग्री उपलब्ध गराउनुका साथै अन्य काममा सहयोग गर्नुहुने मेरा श्रीमान दिपेन्द्र प्रसाद पन्त र मलाई सो समयभर बिना अवरोध सहयोग गर्ने छोरा प्रतिकप्रति पनि आभारी छु । त्यसै गरी मेरी साथी नीता पन्थी प्रति पनि हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु जसले मलाई यो शोधपत्र तयार पार्नमा ठूलो सहयोग गर्नुभएको छ । यसैगरी अध्ययन क्षेत्रका कामीहरुको घरदैलोसम्म पुऱ्याउन सहयोग गर्नुहुने भाञ्जा नीराजन मिश्र प्रति पनि आभारी छु ।

यो शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा मैले विविध पुस्तकहरु सन्दर्भ सामग्रीको रुपमा प्रयोग गरेकी छु । सम्बन्धित विषयका पुस्तकहरु लेखि सहयोग गर्नुहुने आदरणीय लेखक/लेखिकाहरुलाई पनि धेरै धेरै धन्यवाद दि चाहन्छु ।

अन्त्यमा शोधपत्र तयारीका क्रममा छिटो छरितो कम्प्युटर टङ्कन गरी सहयोग पुऱ्याउने भतिज विनोद गौतम, प्रिन्ट गरि सहयोग गर्ने क्रियटिभ कम्प्युटर सेन्टरकी दिव्या क्षेत्री 'पूर्णमा' प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

यसोदा कट्टेल

विषयसूची

	पृष्ठ
अध्याय- एक : परिचय	
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमी	१
१.२ समस्याको कथन	३
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	४
१.४ अध्ययनको महत्व	४
अध्याय - दुई : सन्दर्भग्रन्थहरुको सिंहावलोकन	
२.१ नेपाली समाज र संस्कृति	६
२.२ नेपाली समाजमा दलितहरुको आर्थिक अवस्था	१०
२.३ आधुनिकीकरण र त्यसले ल्याएको सामाजिक आर्थिक परिवर्तन	१२
२.४ लोकतान्त्रिक नेपालमा दलित उत्थान सम्बन्धी भएका विभिन्न प्रयासहरु	१३
२.५ कमी जातिको उत्पत्ति र आगमन	१५
अध्याय - तीन : अनुसन्धान विधि	
३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनौट र यसको औचित्य	१९
३.२ अनुसन्धानको ढाँचा	१९
३.३ तथ्याङ्कको प्रकृति र स्रोत	२०
३.४ तथ्याङ्क सङ्कलनका विधिहरु	२०
३.४.१ जनगणना विधि	२०
३.४.२ अन्तर्वार्ता विधि	२०

३.४.३ अवलोकन विधि	२१
३.५ तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण	२१
३.६ अध्ययनको सीमा	२१
अध्याय- चार : अध्ययन क्षेत्र : एक परिचय	
४.१ भौगोलिक स्थिति	२२
४.२ प्राकृतिक स्रोत	२२
४.२.१ हावापानी	२२
४.२.२ माटो	२२
४.२.३ वनजङ्गल	२३
४.३ जनसंख्या तथा बसोवास	२३
४.४ आयका स्रोतहरु	२४
४.५ शैक्षिक स्थिति	२६
४.६ यातायात	२६
४.७ अन्य सेवाहरु	२७
अध्याय - पाँच : कामी जातिको सामाजिक, साँस्कृतिक अवस्था	
५.१ सामाजिक अवस्था	२८
५.१.१ पारिवारिक स्थिति	२८
५.१.२ शिक्षा	२९
५.१.३ कामी जातिका थरहरु	३१
५.१.४ भेषभूषा	३१

५.१.५ खानपान	३३
५.१.६ रहनसहन	३४
५.१.७ धर्म र भाषा	३६
५.१.८ घरको किसिम	३६
५.१.९ नारीको स्थान	३७
५.२ साँस्कृतिक अवस्था	३८
५.२.१ जन्म संस्कार	३९
५.२.२ अन्नप्रासन	४०
५.२.३ व्रतबन्ध	४०
५.२.४ विवाह संस्कार	४१
५.२.५ मृत्यू संस्कार	४२
५.३ कामी जातिले मनाउने चाडपर्वहरु	४२
५.४ पूजाआजाहरु	४४
५.४.१ दुर्गा पूजा	४५
५.४.२ नाग पूजा	४५
५.४.३ कुलायन पूजा	४५
५.४.४ वायु पूजा	४६
५.५ कामी जातिको अन्य जातिसंगको सम्बन्ध	४६
५.५.१ ब्राह्मण, क्षेत्री र कामी जातिबीचको सम्बन्ध	४७
५.५.२ गुरुङ्ग र कामी जातिबीचको सम्बन्ध	४७

५.५.३ दलितहरु बीचको सम्बन्ध ४८

अध्याय - छ : कामी जातिको आर्थिक अवस्था र त्यसमा आएको परिवर्तन

६.१ आर्थिक अवस्था ४९

६.१.१ पेशा ४९

६.१.२ भू- स्वामीत्व ४७

६.१.३ खेतीपाती ५१

६.१.४ पशुपालन ५३

६.१.५ खाद्यान्न पहुँचको स्थिति ५३

६.१.६ खर्चको स्थिति ५५

६.२ आर्थिक पछोटेपनका कारणहरु ५६

६.२.१ सामाजिक कारण ५८

६.२.२ शैक्षिक कारण ५८

६.२.३ आन्तरिक कारण ५९

६.३ अध्ययन क्षेत्रका कामी जातिहरुको आर्थिक अवस्थामा आएको परिवर्तन ५९

अध्याय- सात : सारांश तथा निश्कर्ष

७.१ सारांश ६१

७.२ निश्कर्ष ६२

सन्दर्भसामग्री सूची ६५

परिशिष्ट

अध्याय-एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

नेपाल भौगोलिक रूपमा सानो भएता पनि यहाँ विभिन्न जात -जाति र आदिवासीका मानिसहरु जस्तै ब्राम्हण, क्षेत्री, गिरी/सन्यासी, ठकुरी, गुरुङ्ग, मगर राई, लिम्बु तामाङ्ग, शेर्पा, भुजेल, थकाली, नेवार, थारु, भोटे, माभी, दैरे, राउटे कामी, सार्की, दमाई आदि परापूर्वकालदेखि नै बसोबास गर्दै आएका छन् । यहाँ जातीय, साँस्कृतिक तथा धार्मिक एवं भाषीक विभिन्नता रहेको छ । नेपालमा बसोबास गर्ने यी जातजातिहरु विभिन्न समयमा आगमन भएको पाइन्छ । ती जातिहरुमा प्रमुख रूपमा Tibeto-burman speakers र संस्कृतमुलका भाषा बोल्नेहरु दक्षिण पश्चिमबाट र द्रविण भाषा बोल्नेहरु दक्षिणबाट नेपाल आएको पाइन्छ । यसरी इतिहासको कालक्रम र परिस्थितिमा आएका विविध भाषी व्यक्तिहरुले यो भूभागलाई आज नेपाल र नेपाली भनेर चिनाएका छन् (विश्वकर्मा, २०५४) राष्ट्रिय जनगणना २०५८ अनुसार नेपालको जनसंख्या २,३९,५९,४२३ रहेकोमा दलित जनसंख्या २९,४५,२२३ छ भने कामीहरुको जनसंख्या ८,९५,९५४ अर्थात ३.९२ प्रतिशत रहेको छ ।

भट्टराई (२०५६ वि.सं) ले “नेपालको राजनीतिक परिदृश्यमा दलितहरुको स्थिति” नामक पुस्तकमा चर्चा गरेका छन् : भारतीय उपमहाद्विपमा ई.पू.५०० तिर जन्मिएको जातीय छुवाछुत प्रथा तत्कालिन नेपालको तराइ प्रदेश र पश्चिमी पहाडी प्रदेशमा प्रवेश गरेको भएता पनि मुख्य रूपमा भौगोलिक दृष्टिकोणका साथै कृषि, व्यापार र उद्योगको निमित्त काठमाण्डौ उपत्यका नेपालभरमा सबभन्दा उपयुक्त भएको र त्यसै अनुरूप सामाजिक श्रम विभाजन त्यहिँ नै सबभन्दा बढी विकसित भएका कारणले मौलाउने अवसर पायो । जातीय विभाजनको बारेमा चर्चा गर्दा हिन्दु धर्मको वर्ण व्यवस्था अनुसार समाजलाई चार भागमा विभाजन गरिएको छ

१ ब्राम्हण - पठनपाठन तथा पूजाआजा र होम होमादीका लागि

२ क्षेत्री - शुरविर योद्धा तथा सरकारी कर्मचारी

३ वैश्य - विशेषगरी व्यापार र कृषि कार्यका लागि

४ शूद्र - परम्परागत व्यवसायलाई कायम राख्नका लागि

मानव जातिको विकासका क्रममा समाजमा बस्ने मानिसले गर्ने कामको आधारमा मानिसलाई चार वर्ण ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र शूद्र जातिको रूपमा विभाजन गरिएको वेद, उपनिषद र पुराणमा उल्लेख छ । कामी जातिलाई पनि चौथो वर्णमा राखिएको छ । यिनीहरूको काम समाजमा तल्लो स्तरको मानिएकोले माथिल्लो जातिका मानिसहरूले कामीलाई अछुत जातिको रूपमा व्यवहार गरिरहेका छन् । ब्राह्मण जातिले कामीलाई घरभित्र पस्न त के उनीहरूलाई छोएपनि छोइछिटो हालेर मात्र आफ्नो घरमा पस्ने गर्दछन् । कामी जाति बसेको ठाउँ पनि अपवित्र हुने उनीहरूको मान्यता रहेको छ । ब्राह्मण, क्षेत्रीले कामी जातिलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा पनि विविधता पाउन सकिन्छ । जस्तै कामी जातिलाई अछुत, छोइछिटो हाल्नुपर्ने, पिछडिएको दलित जाति जस्ता उपमा दिएर उनीहरूले हेप्ने गर्दछन् । (शर्मा, सन् १९७७)

प्राचीन समयमा यो पेशाका रूपमा बाँडिएको जातीय प्रथामा कसैलाई अन्याय थिएन तसर्थ जात जातिको विभाजनलाई सबैले स्वीकारे वास्तवमा एकै दाजुभाईलाई व्यवसायीक रूपमा बाँडिएको थियो । पछि आएर यसलाई बढाइचढाई गरि दमन गर्न थालियो । समय क्रमसँगै कुनै पेशा नीच र कुनै पेशा उच्च हुन पुगे । उदाहरणको रूपमा शिक्षाको महत्व बढ्दै जाँदा ब्राह्मण उच्च वर्गमा पर्दै गए भने रहनसहन र खानपानले जाँड रक्सी खाने, सुँगुर पाल्ने, नछुने नबार्ने जातिहरूलाई तल्लो स्तरमा राखिँदै गए । यही निम्न जाति अन्तर्गत कामी पनि पर्न गए । आज समय फेरिएको छ । गणतन्त्र र नागरिक अधिकारको कुरा उठेको बेला कामीहरूले पनि आफ्नो अधिकार खोज्दै आवाज उठाउन थालेका छन् । उनीहरूमा हामी अछुत होइनौं, हामीलाई अछुत बनाइएको हो भन्ने भावनाको विकास हुन थालेको छ । यिनीहरूले मन्दिर प्रवेश गर्न मात्र होइन मन्दिरको पुजारी नै बन्न पाउनुपर्ने कुराहरू उठाउन थालेका छन् ।

कामी जाति मुख्यगरी पहाडि क्षेत्रमा तनहुँ, कास्की, स्याङ्जा, गुल्मी, गोरखा बाग्लुङ्ग का साथै नेपालका मध्यभेग, पश्चिमी भेग, सुदूरपश्चिमी भेग र मध्यपश्चिमी भेगमा बसोबास गरेको पाइन्छ । यसैगरी तनहुँ जिल्लामा पनि कामीहरूको बसोबास रहेकोले यसै जिल्लाको आँबुखैरेनी गा.वि.स.मा बसोबास गर्ने कामीहरूको बारेमा मैले अध्ययन गर्ने प्रयास

गरेकी छु । यस गा.वि.स.का जम्मा ९ वटा वडाहरूमध्ये ३ वटा वडाहरूमा क्रमशः वडानं. १, २ र ३ मा रहेका कामी जातिहरूलाई मैले अध्ययन क्षेत्र बनाएकी छु । यस गा.वि.स.को जम्मा जनसंख्या १४,३९५ रहेको छ । जातिगत बसोवासको दृष्टिकोणले यो गा वि.स.मा ब्राह्मण, क्षेत्री, मगर, गुरुङ्ग थकाली, नेवार, मुस्लिम, कामी, सार्की, दमाई र अन्य जातिहरू पाइन्छन् । यस गा.वि.स.को कामी जातिको कुल जनसंख्या प्राप्त हुनसकेकोले यहाँ उल्लेख गरिएको छैन । तर वडा नं. १,२ र ३ का कामीको जनसंख्या भने ३३३ रहेको छ । जसमध्ये पुरुष १६१ र महिला १७२ रहेका छन् । (स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८)

१.२ समस्याको कथन

कामी जाति नेपालको ७५ वटै जिल्लामा धेरथोर मात्रामा बसोबास गर्दै आएका छन् । यिनीहरू आफ्नो परम्परागत पेशा अर्न्तगत भाँडा बनाउने, गरगहना बनाउने, हँसिया, कुटो, कोदालो, खुकुरी बनाउने कार्यमा संलग्न रहँदै आएका छन् । यस गा.वि.स.का कामी जातिहरू अन्य जातिहरूको तुलनामा परिश्रमी, मिहिनेती र उद्यमी छन् तरपनि उनीहरूको सामाजिक आर्थिक स्थिति त्यति राम्रो छैन । शिक्षा, स्वास्थ्य तथा विकासका दृष्टिले कामी जाति पछाडि नै छन् । त्यसैले यो जातिको सामाजिक बनौटको बारेमा खोजी हुनु आवश्यक छ । समाजशास्त्रीय हिसाबले हेर्दा कामी जाति पनि समाजमा मिलेर बसेको जाति हो । समाजशास्त्रले समाजमा बसेका विभिन्न जातिका बारेमा अध्ययन गर्दछ । ती जातिहरूमध्ये कामी जातिहरू पनि समाजको एउटा अभिन्न अङ्ग भएकोले समाजको अध्ययन गर्नका लागि कामी जातिको वर्तमान अवस्थाको अध्ययन गर्नु आवश्यक ठानी यस जातिको सामाजिक, साँस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थाको अध्ययन गरिएको हो । यही गा.वि.स का कामीको बारेमा अध्ययन गर्नुको कारण अनुसन्धानकर्ता यही गा.वि.स मा बस्ने हुँदा यहाँका कामीहरूको बारेमा राम्रो जानकारी भएकोले यही जातिलाई आफ्नो अनुसन्धानको विषय बनाइएको हो । समाजशास्त्रीय हिसाबले यो उपयुक्त र आवश्यक पनि छ ।

त्यसैले यो गा.वि.स.का कामी जातिको विषयमा भएका उत्सुकता खासगरी निम्न समस्याहरूसँग सम्बद्ध भएर यो शोधकार्य तयार गरिएको छ । सुक्ष्म रूपमा भन्ने हो भने यो अध्ययन मार्फत निम्न प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने प्रयास गरिएको छ ।

।) नेपालमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत प्रथाको शूत्रपात कहिले र कसरी भयो ?

-) यो प्रथा के कसरि नेपालमा भित्रियो र विकसित हुँदै गयो ?
-) समग्रमा शूद्रको अभ्युदयदेखि वर्तमान सम्मको इतिहास कस्तो छ ?
-) यी जातिहरूको सामाजिक, साँस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्था कस्तो छ ? कति प्रभावित छन् ?
-) यस अध्ययनले कसरी सहयोग गर्न सक्दछ ?

यिनै सवालहरूको यथोचित उत्तर खोज्ने तर्फ यो अनुसन्धान अध्ययन केन्द्रित रहेको छ ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य तनहुँ जिल्लाको आँबुखैरेनी गा.वि.स को वडा नं १,२ र ३ का कामी हरुको सामाजिक, साँस्कृतिक, आर्थिक अवस्थाको बारेमा अध्ययन गरि कामीहरूको संक्षिप्त चिनारी गराउनु हो । अध्ययनमा मुलतः निम्न लिखित उद्देश्यहरू रहेका छन् ।

- (क) कामीहरूको उत्पत्ती र आगमनको पहिचान गर्ने
- (ख) उनीहरूको सामाजिक र साँस्कृतिक पक्षको व्याख्या गर्ने ।
- (ग) कामीहरूको आर्थिक अवस्था र त्यसमा आएको परिवर्तनले ल्याएको सामाजिक साँस्कृतिक परिवर्तनको चर्चा गर्ने ।

१.४ अध्ययनको महत्व

नेपालको कूल जनसंख्याको १३% जनसंख्या दलितको छ, त्यसमा पनि दलितको कूल जनसंख्याको ३.९२% जनसंख्या कामीहरूको रहेको छ । यिनीहरूको जिवन ब्यापक गरिवी र अशिक्षाले गर्दा कष्टकर बन्दै गइरहेको छ । समाजमा अछुत भनिने यी जातिहरू उच्च जाति कहलिएका तागाधारी हरुको आसपासमा बसोबास गर्दै आएको भएता पनि यिनीहरूको सामाजिक, साँस्कृतिक तथा अर्थिक अवस्था निकै दर्दनाक छ ।

सरकारले, राजनैतिक दलले, विभिन्न संघसंस्थाहरूले, सेवा आयोगले दलितका लागि भनेर १३ प्रतिशत कोटा छुट्याए पनि यसले दलित मध्येकै उच्च र टाठाबाठालाई मात्र फाइदा पुऱ्याएको छ । देशमा प्रजातन्त्र आएको दुई दशक वितिसक्दा र गणतन्त्र स्थापना

भइसकेको अवस्थामा पनि यिनीहरु बाँच्नको लागि आवश्यक पर्ने आधारभूत तत्वहरुबाट समेत वञ्चित रहेका छन् । आर्थिक कृयाकलाप, राजनैतिक कृयाकलाप, शैक्षिक कृयाकलापमा पहुँच नहुनु यिनीहरुको विशेषता जस्तै भइसकेको छ । त्यसकारण यस अध्ययनले आँबुखैरेनी गा .वि .स . अन्तर्गत बसोबास गर्ने कामी जातीहरुको सामाजिक सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थाको जानकारी दिनुका साथै यी जातीहरुको बारेमा भविष्यमा अध्ययन गर्न चाहने जो कुनै व्यक्तिलाई समाज बुझ्न सहयोगी हुन सक्नेछ । कामी जातीहरुको निश्चित हदसम्मको जानकारी प्रस्तुत गर्न यो अध्ययन निश्चय नै आफैँमा महत्वपूर्ण हुनेछ । दलित जातीहरुको आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक संरचना संबन्धमा गरिएको यो स्थलगत खोजपूर्ण अध्ययन दलित जातीहरुको उत्थानको प्रयोगमा नीति योजना र कार्यान्वयनको स्तरसम्म उपयोगी रहनेछ, भन्ने अभिप्राय राख्न सकिन्छ ।

अध्याय: दुई

सन्दर्भ ग्रन्थहरूको सिंहावलोकन

२.१ नेपाली समाज र संस्कृति

मानव समाजको प्रारम्भिक चरणमा मानिसहरू जङ्गली कन्दमूल, फलफूल तथा जङ्गली जनावरहरूको शिकार भोजन गरी विभिन्न रुख तथा जनावरहरूको छालाको कपडा लगाउने र ओडार तथा गुफामा बस्ने गर्दथे । त्यसबेलाको समयलाई दुङ्गे युग पनि भनिने गरिन्थ्यो । यिनीहरू विभिन्न “समूह” बनाएर बस्ने गर्दथे जुन समूहलाई ‘कविला’ भनिन्थ्यो । समय बित्दै जाँदा यिनीहरूले फलफूलहरू रोप्ने जनावरहरू गर्न थाले । साथै मासुको साथसाथै दूधलाई पनि प्रयोगमा ल्याउन थाले । बढ्दो जनसंख्या समस्या, आवश्यकता को पूर्तिको लागि कविलाहरूमा कामको बाँडफाँड, लडाईँ तथा शिकारको लागि नेता चुन्ने कामका लागि कविलाकी सबैभन्दा बृद्ध महिला वा आमालाई जिम्मा दिइन्थ्यो । कविलामा यौन स्वतन्त्रता रहेको कारण जन्मेको बच्चाको पिताको बारेमा थाहा नहुने हुनाले आमाको नामबाट नै बच्चाको गोत्र छुट्याइन्थ्यो । गोत्रको नाम आमाको नामबाट नै राखिन्थ्यो । मानव सभ्यताको विकास संगसंगै घरजम गर्ने, घर, खेतीपाती इत्यादी जम्मा गर्ने कारणले पुरुषहरू शक्तिमा आए फलस्वरूप पितृसत्तात्मक परिवारको विकास हुन थाल्यो । त्यसपछि जन्मेका बच्चाहरूको पहिचान बाबुको नामबाट हुन थाल्यो भन्ने कुरा मानव सभ्यता विकासको इतिहासबाट थाहा हुन्छ । त्यसपछि जन्मेका बच्चाहरूको पहिचान बाबुको नामबाट हुन थाल्यो भन्ने कुरा मानव सभ्यता विकासको इतिहासबाट थाहा हुन्छ । त्यसपछि आर्य समाजको विकास ई.पू. ४००० र ५००० बीचमा भएको भनिएको छ । त्यसबेला आर्य समाजलाई पनि दुई भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ ।

१) पूर्व वैदिक काल २) उत्तर वैदिक काल

ई.पू. १००० देखि ५००० वर्षको समयलाई उत्तर वैदिक काल मानिएको छ । आर्यहरू यस कालमा उत्तर पश्चिमबाट पूर्वतिर बढ्दै आए । कुरु, पञ्चाल, कैशल, काशी, विदेह, मगध, अङ्ग आदि राज्यहरूको स्थापना गरे । (विश्वकर्मा, २०५३) फरक फरक हावपानी, वातावरणमा रहँदा बस्दा यस्ता विभिन्न भागमा विभिन्न रङ्गहरूका अनार्य वर्गसँग

लडाई समन्वय आदि कारणले एकै समुदायका आर्यहरुमा विभिन्न रङ्ग (वर्ण) छुट्टिन गयो । कालान्तरमा यसले जातपातको सृजना गयो ।

ऋग्वेदको दशौं मण्डलमा उल्लेख भए अनुसार पहिला ब्राह्मण एकलै थिए । एकलै भएको कारणले गर्दा विभूतियुक्त काम गर्नमा उनी समर्थ हुन सकेनन् । त्यसैले क्षेत्री उत्पन्न गराए । यति हुँदा पनि काममा व्यवधान भएकोले वैश्य र वैश्य हुँदा पनि समाज सुचारु रूपले चलन नसकेकोले शूद्रको जन्म गराएको देखिन्छ । यसरी वर्ण विभाजन गरिएको भएता पनि विभिन्न वर्णहरुको सामाजिक स्तर र मान्यतामा यस युगमा भिन्नता थिएन । त्यसै गरी शूद्र वर्णको विकास ई.पू १५००-१००० को समयलाई मानिन्छ । संस्कृत शब्दमा शूद्रको अर्थ विदेशी, वाहिर, वेग्लै, विजातीय हुन्छ । तर शूद्र शब्दलाई समय समयमा आ-अफ्नो स्वार्थ अनुकूल व्याख्या गरिदै आएको पाइन्छ । (विश्वकर्मा, २०५३)

योनाहितग्नि सद्गुरयज्या चः सहस्रगुः ।

तयो रपि कुटुम्बाभ्यां अहिरेत अविचारयन ॥

मनुस्मृति-११।१४

अर्थ-यज्ञ गर्छु भन्ने नाममा कुनैपनि ब्राह्मणले एकशय गाईदेखि एकहजार गाईसम्म भएका मानिसहरुसँग बिना सोच विचार उस्को सम्पत्ति लिन हुन्छ । यस्तैगरी बाहुनले यज्ञ गर्छु भनेर कुनै पनि शूद्र जातिको घरबाट सबै श्रीसम्पत्ती लुटेर लगे पनि हुन्छ, किनभने शूद्र जातिको यज्ञसँग कुनै सम्बन्ध नै हुँदैन । (याख्याराई, २०५३)

यसरी एकोहोरो रूपमा शूद्र उपर सामाजिक, आर्थिक र मानसिक रूपमा लगातार प्रहार भइरहे पछि इतिहासमा आवाजहरु नउठेका होइनन् तर ती विरोधका आवाजहरु उपर भौतिक वा मानसिक रूपमा दबाउने प्रयास यसरी गरियो :

यो हयस्य धर्ममा : चप्टे यश्वचैवादिशाति व्रतम

सो संवृतनाम तमः सहते नैव मञ्जति

मनुस्मृति-४।८१

अर्थ- जसले शूद्र जातिका मानिसलाई धर्म, विद्या र ज्ञानगुनका कुरा बताउँछ वा उसलाई पनि फलानो व्रत गर्दा यस्तो हुन्छ भनेर उपदेश दिए भने त्यस्ता बाहुनलाई कतैबाट हावा र घाम नछिर्ने कोठामा थुनिदिनु पर्दछ, त्यो त्यहिँ सडेर मरोस् बरु । (याख्याराई, २०५३)

यसरी माथिल्ला जातिहरूलाई पनि समाजले आफ्नो जातीय कानून उल्लङ्घन गरे वापत सजाय दिएर पनि तल्लो जातमा झारेको हो भन्ने कुरा मनुस्मृतिको दोश्रो श्लोकबाट स्पष्ट हुन्छ । एउटा ब्राह्मण जातिले पनि शूद्रको सङ्गत गरेर वा शूद्रलाई पढाएमा समाजले उसलाई शूद्र जातिमा झार्दै कामी जस्ता तल्ला जातिहरूको उत्पत्ति भएको हो भन्न सकिन्छ ।

नेपालमा जातिभेद तथा छुवाछुत प्रथालाई बलियो र स्थायी पार्ने तथा वर्णको आधारमा जातिभेदलाई पश्रय दिने काम मल्लकालमा नै भएको पाइन्छ । 'मल्लकालीन' सामाजिक अवस्था प्रारम्भमा निकै राम्रो थियो । यहाँको समाज वर्ण व्यवस्थामा आधारित थियो तर पछि यो समाजमा विकृतिहरू देखा पर्न थाले । भारतीय हिन्दु र बौद्ध समाजमा मुस्लिम आक्रमणले गर्दा अस्तित्व रक्षाका लागि नेपालमा पसेका बौद्ध धर्मालम्बीहरूले गर्दा यहाँको सामाजिक जन-जीवनमा नकारात्मक असर पयो । बौद्ध धर्मको प्रभाव बढ्दै गएकाले हिन्दु धर्मको रक्षा गर्न आवश्यक ठहरियो । यसै अवस्थालाई ध्यानमा राखी राजा जयस्थिति मल्लले हिन्दु धर्मलाई राजधर्म बनाए । उनले (वि.सं. १३८० देखि १३९४ सम्म) समाजलाई ४ वर्ण ३६ जात र ६४ उपजातमा विभाजन गरे जसमध्ये ३२ जात खाली ज्यापु (कडा परिश्रम गर्ने नेवार) मात्र थिए । उनले ठूला जातका स्त्रीले तल्लो जातसँग वैवाहिक सम्बन्ध गरेमा स्त्री पुरुषकै जातिमा ओर्लने बन्दोबस्त मिलाए । उनले हरेक जातिका भोजन, बसोबास, जन्म, विवाह र मृत्यू सम्बन्धी अनेकौँ थिति बसाले । उनको यस कार्यले हिन्दु धर्मको पुनःउत्थान भयो । सामाजिक संस्कार विधि आदि सबै पेशा अनुसार देखिन थाल्यो ।

हाम्रो जस्तो रुढीवादी समाजमा दलितप्रति गरिने सामाजिक विभेद, जातीय विभेद, छुवाछुत प्रथा आदि जस्ता व्यवहारहरू विद्यमान रहेका छन् । यस्ता व्यवहारहरूको सामाजिक रूपमा निवारण गर्नका लागि सरकारी स्तरबाट विभिन्न समयमा जारी गरिएका कानूनहरू, संविधानहरू योजना, लेख तथा प्रतिवेदन आदिमा यस्ता विभेदलाई निरुत्साहीत गर्ने र दलित जातिलाई प्रोत्साहन दिई समाजमा विद्यमान विभेदपूर्ण स्थितिको अन्त्य गरी सामाजिक सुधार तथा मानवीय विकासमा जोड दिएको पाइन्छ । यस शोधपत्रले कामी जातिको

अवस्थाको अध्ययन गर्ने उद्देश्य राखेको हुनाले सरकारी स्तरबाट सामाजिक सुधारका लागि गरिएका प्रयासहरूको यहाँ जानकारी हुनु आवश्यक छ ।

वि.सं. २००७ सालभन्दा अगाडि देशमा प्रजातन्त्र नभएका कारण र विदेशी विद्वानहरूलाई नेपालमा जातजातिका बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने अनुमति नदिएका कारणले गर्दा त्यति अध्ययन एवम् अनुसन्धान भएको पाइँदैन । यसभन्दा अगाडि यस्तो अनुमति र सरकारी सुविधा नभए तापनि कतिपय व्यापारी, यात्री, धर्मप्रचार, ब्रिटिस सैनिक तथा निजामति सेवाका कर्मचारीहरूले आफ्ना विभिन्न प्रकारका लेख, रचना एवम् विभिन्न पुस्तकहरू प्रकाशित गरेका छन् । जब वि.सं. २००७ सालपछि देशमा देशमा प्रजातन्त्रको उदय भयो तत्पश्चात् विदेशी विद्वानहरूले यहाँको जातजाति तथा जनजातिबारे अध्ययन अनुसन्धान गर्न थालेको पाइन्छ ।

नयाँ मुलुकी ऐन (वि.सं.२०२०) ले छुवाछुत हटाएको छ र जातजातिको आधारमा सजाय घटिबढी नगर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसरी सबै जातजाति कानूनको नजरमा समान रहने छन् । तर व्यवहारिक रूपमा यस्तो भएको कमै पाइएको छ ।

नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनस्थापना २०४६ सालमा भएपछि पनि समाजमा माथिल्लो जातबाट दलितहरू शोषित भएका, हेपिएका र दबिएका महशुस गरी दलित जाति तथा जनजातिहरू आर्थिक तथा सामाजिक सुधारका लागि दलित सेवा संघ, दलित समाज संघ, उत्पीडित जातीय मुक्ति समाज, विपन्न समाज सेवा समिति, दलित सीप प्रबर्द्धन जनउत्थान प्रतिष्ठान, दलित महिला संघ जस्ता संस्थाहरूहरूमा आबद्ध रहेका छन् ।

नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३) ले छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हकको निम्नानुसार व्यवस्था गरेको छ :

१. कुनैपनि व्यक्तिलाई जात, वंश, समुदाय वा पेशाका आधारमा कुनै किसिमको छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव गरिने छैन । यस्तो भेदभावपूर्ण व्यवहार दण्डनीय हुनेछ र पीडित व्यक्तिले कानूनद्वारा निर्धारित भए बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने छ ।

२. कुनै पनि व्यक्तिलाई जात जातिको आधारमा सार्वजनिक स्थलमा रहेको सेवा, सुविधा वा उपयोगका कुराहरू गर्नबाट वा सार्वजनिक स्थल वा सार्वजनिक धार्मिक धार्मिक स्थलमा प्रवेश गर्न वा धार्मिक कार्यबाट बञ्चित गरिने छैन ।

३. कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन वा वितरण गर्दा त्यस्तो सेवा सुविधा वा वस्तु कुनै खास जात जातिको व्यक्तिलाई खरिद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाउन वा त्यस्तो वस्तु सेवा वा सुविधा कुनै खास जात जातिको व्यक्तिलाई मात्र विक्री वितरण गरिने छैन ।

४. कुनै जातजाति वा उत्पत्तिका व्यक्ति वा व्यक्तिहरुको समूहको उच्च, नीच दर्शाउने जातजातिको आधारमा सामाजिक विभेदलाई न्यायोचित गराउने वा जातीय सर्वोच्चता वा घृणामा आधारित विचारको प्रचारप्रसार गर्ने वा जातीय विभेदलाई कुनै किसिमले प्रोत्साहन गर्न पाइने छैन ।

५. उपधारा २, ३ र ४ विपरीतको कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछ ।

एघारौँ त्रि-वर्षीय अन्तरिम योजना (वि.सं. २०६४/६५-२०६७/६८ ले समृद्ध र न्यायपूर्ण नेपाल निर्माणका लागि आर्थिक, सामाजिक रुपान्तरणको आधारमा तयार गर्ने प्रमुख लक्ष्य राखी समाजमा विद्यमान विभेदपूर्ण स्थिति र राज्य व्यवस्थाको संरचनागत कमजोरीले गर्दा पछाडि परेका वा पारिएका वर्ग, महिला, आदिवासी, जनजाति, दलित, मधेसी आदिलाई केन्द्रित गरी स्पष्ट नीति, संस्थागत संरचना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिने उल्लेख छ ।

२.२ नेपाली समाजमा दलितहरुको आर्थिक अवस्था

इतिहासको कालखण्डमा कानुनी रुपमा नै श्रम विभाजनको माध्यमबाट दासतामा लादिएको वर्तमानमा पनि श्रम, सीप र कलाका धनी दलितहरुको अवस्था अन्य समुदायको तुलनामा निकै कमजोर रहेको छ । अशिक्षा, भुमीहिनता, गरिबी दलित समुदाय भित्रको प्रमुख समस्याको रुपमा देखिएको छ । चौधौँ शताब्दीका राजा जयस्थिति मल्ल (१४३८-१४५२) ले जातका आधारमा श्रम विभाजन गरी स्वेच्छाले पेशा र रोजगारी गर्न पाउने अधिकारबाट वञ्चित गरेका थिए भने प्रधानमन्त्री जङ्ग बहादुर राणाले मुलुकी ऐन मार्फत जातीय छुवाछुतलाई कडाइका साथ लागु गरी दलित समुदायलाई आर्थिक गतिविधी गर्न प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रुपमा निषेध गरे । यसरी राज्यबाट नै करीब सातसय वर्षयता जातपात र छुवाछुतले गर्दा दलितहरु आर्थिक उन्नतीमा अग्रसर हुन सकेनन् । सामाजिक कुसंस्कार र त्यसमा विकसित कु-प्रवृत्तिले दलितहरुलाई सदा बँधुवा र पराधिन भएर बस्न बाध्य बनायो । शिक्षा र रोजगारी दुवैबाट वञ्चित बनाइएका दलित समुदायको पीडा उनीहरुको सन्तानमा पनि पर्दै आयो । वास्तवमा तराई तथा पहाडी क्षेत्रका दलित समुदाय भूमीहिन

छन् । उनीहरूसँग खेती गर्ने भूमी छैन । तराई नेपालको खाद्यान्न भण्डार हो भनिन्छ तर भूमीहिन जनता तराईमा सबैभन्दा बढी पाइन्छ ।

कृषि श्रमिकको रूपमा काम गर्ने जग्गाविहिन दलितहरु प्रायः बाँधुवा कृषि श्रमिकको रूपमा काम गर्ने गर्दछन् । मधेसका हरुवा चरुवा आफैले खाएको ऋणको मारमा परेका दलित कृषि श्रमिकहरुको ज्याला थोरै हुन्छ । मध्यपश्चिम तथा सुदुरपश्चिममा हलिया प्रथाको रूपमा रूपमा कायमै रहेको छ । यसरी कृषि उपार्जनबाट पनि दलित समुदायको आर्थिक अवस्था माथि उठ्न सकेको छैन । दलितहरु कला र सीपमा धनी रहेता पनि उनीहरुको परम्परागत जातीय पेशाले पनि दलित समुदायको आर्थिक स्तर अपेक्षित ढङ्गले उठाउन सहयोग पुऱ्याउन सकेको छैन । (इन्सेक, १९९४)

गएको १० वर्षको सशस्त्र विद्रोहका कारण कतिपयले आफ्नो परम्परागत पेशा छोडेर र घरबार त्यागेर विदेश पलायन भए । सुन बनाउनेले चोरी हुने डरले सुनको कारोबार नै गर्न छाडिदिए । हातहतियार, भाँडाकुडा बनाउनेले पनि आफ्नो सुरक्षाको डरले यस्तो काम गर्न छोडेर अन्यत्र लागे । यस विद्रोहका कारण उनीहरुलाई सीपयुक्त रोजगारीबाट सीपविहिन अर्थात कुल्लीको स्तरमा झारेको पाइन्छ । कतिपय दलितले रोजगारी नपाएर भोकभोकै जीवन बिताउन बाध्य भए भने कतिपय मागेर भएपनि आफ्नो जीवन बचाउन बाध्य भए । (परियार, २०६६)

दलित समुदायले आफ्नो परम्परागत पेशा छोड्नु परेपनि अन्य वैकल्पिक काम पाउन सकेमा उनीहरुको आर्थिक स्थितिमा खासै फरक पर्ने थिएन । यस विद्रोहका कारण स्वदेशमा हुनुपर्ने लगानी विदेशतर्फ पलायन हुँदै गयो । असुरक्षाको कारण स्वदेशी तथा विदेशी पूँजीपतिहरु आफ्नो लगानीलाई यस क्षेत्रबाट अन्यत्र सार्न बाध्य भए । यसले गर्दा ग्रामीण भेगमा सिर्जना हुने रोजगारीमा अत्यधिक गिरावट आई दलितहरु प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित भए ।

यो सशस्त्र विद्रोहले दलितहरुलाई फाइदा पनि पुऱ्याएको छ । दलितहरु स्थानीय जमिन्दार कहाँ निशुल्क सेवा गर्ने प्रथाको क्रमशः अन्त्य हुँदै आइरहेको छ । जमिन्दारकोमा काम गर्ने महिला र पुरुषले आफ्नो श्रमको मूल्य पाउन थालेका छन् । परम्परादेखि नै दलित समुदायले मदिराजस्ता लागु पदार्थ सेवन गरी अलिअलि भएको आम्दानी पनि सक्ने प्रवृत्ति थियो तर यो आन्दोलन पछि डरले उनीहरुको मदिरा सेवन गर्ने कार्यलाई विस्तारै

त्यागै गएको पाइन्छ । यो विद्राहको अन्त्य पछि दलितहरुको आर्थिक अवस्थामा पनि सुधार आएको पाइन्छ । यिनीहरुमा पनि जनचेतनाको वृद्धि भएको कुरा महसुस गर्न सकिन्छ ।

२.३ आधुनिकीकरण र त्यसले ल्याएको सामाजिक, आर्थिक परिवर्तन

(क) सामाजिक परिवर्तन

समाजको आधुनिकीकरण सँगसँगै दलित र गैरदलितहरुबीचको खाडल पनि विस्तारै पुरिँदै गएको छ । दलितहरुमा परम्परागत पेशा मात्रै अपनाउनुपर्छ र हामीले उपल्लो जातिलाई जहिल्यै पनि मालिकको दृष्टिले हेर्नुपर्दछ र हामी उनीहरुका दासदासी मात्रै हौं भन्ने मान्यता पनि विस्तारै हट्दै जाँदैछ भने गैरदलितहरु पनि दलितहरुलाई समान रुपमा हेर्नु पर्दछ भनेर वकालत गरिरहेका छन् ।

विशेषगरी आधुनिक समाजको निर्माण सँगसँगै दलित वर्गका युवायुवतिहरु र गैरदलित वर्गका युवायुवतिहरु जातीय छुवाछुतका विरुद्धमा खुलेआम हिँडेको देखिन्छ । कतिपय गैरदलितहरु ब्राह्मण, क्षेत्री आदि जातजातिका युवा युवतिहरुले दलित समुदायका छोराछोरीहरूसँग विवाह गरेर आफ्नो घरपरिवारसँग विद्रोहगरी घर छोडेर हिँडेका उदाहरणहरु पनि यदाकदा भेटिन्छन् भने कतिपय बाबुआमाहरुले आफ्ना छोराछोरीहरुको चाहनालाई सहजरुपमा स्वीकार गरेको समेत देखिन्छ । यसलाई सामाजिक परिवर्तनको बलियो आधार मान्न सकिन्छ । पहिले पहिले दलित समुदायका मानिसहरुले अन्जान रुपमा गैरदलितहरुलाई छोएमा शरिरमा पानी छर्कने, लगाइरहेको लुगा धोएर मात्र लगाउने आदि गर्दथे भने आजकाल गैरदलितका कतिपय बुढापाकाहरु समेत दलितहरूसँग सहज रुपमा हिँडडुल गर्न थालेका उदाहरणहरु पनि प्रशस्त छन् ।

समाजका विभिन्न कार्यक्रमहरुमा दलितहरुलाई पनि आफ्ना भनाईहरु राख्न दिइन्छ भने उनीहरुका विचारहरुलाई कतिपय गैरदलितहरुले सजिलै स्वीकार गरेको पाइन्छ । दलित र गैरदलित बालबालिकाहरूसँगै हिँड्दा, युवायुवतिहरुले सहजरुपमा दलितहरुको घरमा खानपिन गर्दा समेत कतिपय बाबुआमाहरु उनीहरुका छोराछोरीहरुलाई त्यस्तो नगर्नका लागि हस्तक्षेप गर्दैनन् । यसले के देखाउँछ भने समाजको आधुनिकीकरण सँगसँगै दलित र गैरदलितबीचको भेदभाव विस्तारै हट्दै गएको छ ।

(ख) आर्थिक परिवर्तन

परम्परागत मान्यतालाई विस्तारै त्यागदै दलितहरूमा हामी पनि केहि गर्न सक्छौं भन्ने भावनाको विकास विस्तारै बढ्दै आएको देखिन्छ । दलितहरू आफ्नो परम्परागत पेशाहरू जस्तै कामी जातिले फलाम तथा गरगहनाको काम, दमाई जातिले लुगा सिउने काम, सार्की जातिले छालको काम आदि विस्तारै त्यागदै आइरहेका छन् । यदाकदा त्यस्ता पेशाहरू अंगालिरहेका भए पनि त्यस्ता काम गर्ने व्यक्तिहरू प्रायः बुढापाकाहरू मात्रै भेटिन्छन् भने कतिपय पढेलेखेका युवायुवतिहरू सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थामा र अन्य सामान्य साक्षर युवायुवतीहरू पनि वैदेशिक रोजगारमा गई आफ्नो आर्थिक हैसियतलाई मजबुत बनाइरहेका छन् । नेपालको कानूनले समेत समावेशीकरणको अवधारणा ल्याएकाले दलित वर्गहरूलाई प्रतिस्पर्धात्मक दृष्टिले समेत सहज भएको हो । विभिन्न सरकारी निकायहरू जस्तो लोकसेवा आयोग, शिक्षक सेवा आयोग आदि क्षेत्रहरूमा दलितहरूका लागि छुट्टै कोटा भएकोले उनीहरूलाई रोजगारी प्राप्त गर्नका लागि केहि सहज बनेको छ । शिक्षाको विकास र विभिन्न पेशाहरूमा आवद्ध भएबाट दलितहरूको आर्थिक विकास राम्रैसँग भएको देखिन्छ भने प्रायः अझैपनि दलितहरू आफ्नो दैनिक जीवन सञ्चालन गर्नका लागि गैरदलित तथा धनाढ्य जातजातिका मानिसहरू कहाँ गई काम गर्ने गरेका उदाहरण पनि भेटिन्छन् ।

कतिपय परम्परागत पेशाहरू अपनाउनेहरूले पनि त्यस्ता पेशाहरूलाई आधुनिकीकरण गर्दै सञ्चालन गरेको पाइन्छ । सुन, फलाम, छाला आदिका काम गर्नेहरूले पनि अन्य व्यक्तिहरूलाई समेत रोजगारी दिनेगरी सहरी वा अन्य क्षेत्रमा निश्चित व्यवसाय सञ्चालन गरिरहेका छन् भने कतिपय दलितहरू आफ्नो परम्परागत पेशा छोडी कृषि कार्य, काठको काम आदि क्षेत्रमा लागिरहेका छन् र आफ्नो आर्थिक स्थितिलाई मजबुत बनाउँदै आइरहेका छन् ।

२.४ लोकतान्त्रिक नेपालमा दलित उत्थानसम्बन्धी भएका विभिन्न प्रयासहरू

वि.सं. २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि तत्कालिन नेकपा माओवादीले सशस्त्र विद्रोहको शुरुवात गर्‍यो । विभिन्न जातजातिहरूलाई आफ्नो विद्रोहको उद्देश्य पुरा गर्नका लागि विभिन्न आश्वासनहरू सहित थालिएको यो विद्रोह वि.सं. २०६२/६३ सालको जनआन्दोलन (जुन तत्कालिन सात राजनीतिक दल र नेकपा माओवादीको सहकार्यमा सम्पन्न भएको थियो) को अन्त्यपछि केहि उपलब्धीहरू सहित समाप्त भयो । यो

जनआन्दोलन पछि दलित जातजातिका हक अधिकारहरुका निमित्त राजनीतिक दलहरुबाट महत्वपूर्ण कार्यक्रमहरु प्रस्तुत गरिने छ, समाजमा व्याप्त रहेको छुवाछुत प्रथाको व्यवहारिक रुपमा नै अन्त्य हुनेछ भन्ने अपेक्षा गरिएता पनि सोचे अनुरूपका उपलब्धीहरु हाँसिल हुन सकेनन् ।

हुनत परम्परालाई एकैचोटीमा बदल्न धेरै कठिन हुन्छ । यहि परम्परागत विभेदका कारण दलित समुदायहरुका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, साँस्कृतिक, शैक्षिक आदि समस्याहरु व्यापक रुपमा रहेका छन् । नेपालको कानुनले छुवाछुत प्रथालाई पूर्णतः अन्त्य गरिसकेता पनि व्यवहारमा भने त्यो लागु हुन सकेको छैन । अभैपनि उपल्लो जात भनिने ब्राह्मण, क्षेत्री आदि जातिहरुले तल्लो जात भनिने कामी, सार्की, दमाई आदि जातिहरुलाई पानी, पँधैरो, मठमन्दिर आदि सार्वजनिक स्थानमा समेत भेदभाव गरेका देखिन्छन् भने उनीहरु पनि आफ्नो दयनीय आर्थिक अवस्थाका कारण ती उपल्लो जातिकोमा गई दासदासिको रुपमा काम गर्न बाध्य छन् । दलितहरुको शैक्षिक अवस्थाको मात्रै कुरा गर्ने हो भने जनआन्दोलनपछि पनि यसमा खासै सुधार भएको देखिँदैन । सन् २०१० को मानव विकास प्रतिवेदन अनुसार दलित महिलाहरुको साक्षरता दर ३४ प्रतिशत मात्रै छ जबकि ब्राह्मण, क्षेत्री समुदायका महिलाहरुको साक्षरतादर ६८.८ रहेको छ । (Human Development Report 2010)

तर पनि पुरानो व्यवस्थाको तुलनामा यो आन्दोलनपछि नेपाली दलितहरुप्रतिका विभिन्न भेदभावहरुको अन्त्यका लागि केहि प्रयासहरु भने भएका छन् । जनआन्दोलन २०६२/६३ पछि २०४७ सालको संविधान पूर्णतः खारेज भई संविधानसभाको निर्वाचनद्वारा नयाँ संविधान नबनेसम्मको अवधिका लागि राज्य सञ्चालनका लागि अन्तरिम संविधानको व्यवस्था गरियो । सोही संविधानको भाग ३ को मौलिक हक अर्न्तगत धारा २१ मा सामाजिक न्यायको हक छ जसमा आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछाडि पारिएका दलित समुदायहरुलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागि हुने हकको व्यवस्था गरिएको छ । (नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३)

जनआन्दोलनपछि समावेशी सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरी दलितहरुलाई आरक्षणको व्यवस्था गरियो जसमा नेपाल सरकारको सुरक्षा निकायहरुमा खुल्ला प्रतियोगिताबाट पदपुर्ति गर्दा कुल रिक्त संख्याको ४५ प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था गरिएको छ भने सो मध्ये १०

प्रतिशत आरक्षण दलित समुदायका लागि छुट्टाइएको छ । यसैगरी निजामति सेवाको खुल्ला प्रतियोगिताबाट पदपूर्ति गर्दा कुल रिक्त संख्याको ४५ प्रतिशतको आरक्षण मध्ये ९ प्रतिशत आरक्षण दलितहरूका लागि व्यवस्था गरिएको छ ।

दलित समुदायमा रहेको कमजोर शैक्षिक अवस्थालाई मध्येनजर गर्दै शैक्षिक क्षेत्रमा समेत जनआन्दोलनपछि केहि फेरबदल गरिएको छ जसमा शिक्षा मन्त्रालय अर्न्तगत सम्पूर्ण दलित विद्यार्थीहरूलाई माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क अध्ययनको व्यवस्था गरिएको छ भने सोही मन्त्रालय अर्न्तगत नै एम.वि.वि.एस. अध्ययन गर्ने छात्रवृत्तिको कोटामा ४५ प्रतिशत आरक्षणलाई शतप्रतिशत मानेर त्यस अर्न्तगत १५ प्रतिशत दलित छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरिएको छ । (परियार/विश्वकर्मा, २०६६)

वि.सं. २०५८ साल चैत्र ६ गते गठन भएको राष्ट्रिय दलित आयोगलाई स्वायत्तता दिनुपर्दछ भन्ने बहस पनि अहिले व्यापक रूपमा उठिरहेको छ । नेपाल सरकारद्वारा मिति २०६६ माघ १२ गते जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसुर र सजाय) विधेयक, २०६६ संसद्द्वारा सर्वसम्मतिले पारित गरेको छ । (इन्सेक, २०११)

यी यस्तै केहि आशा लाग्दा परिवर्तनहरू भएता पनि व्यवहारिक रूपमा दलित वर्गहरूमाथिको अन्याय, अत्याचार भने यदाकदा अभैपनि व्याप्त रहेको पाइन्छ । विभिन्न जातजातिहरू नयाँ संविधानमा जातीय स्वायत्तता सहितको संघीय गणतन्त्रात्मक नेपालको हक खोजिरहँदा दलितहरू भने नयाँ संविधानमा आफ्नो स्थानको सुनिश्चितता खोजिरहेका छन् ।

२.५ कामी जातिको उत्पत्ति र आगमन

गोपीरमण उपाध्याय (वि.सं.२०४९) ले “हिन्दुधर्म भित्र मानव उत्पीडनका सन्दर्भहरू” नामक पुस्तकमा चर्चा गरेका छन् । आदिम मानव समाजमा वर्गको उत्पत्ति भएको थिएन । ई. पू. इरानीको धर्मग्रन्थ अनुसार (ऋगवेदको समकालिन ग्रन्थ) अवेस्ता थियो । यस धर्म ग्रन्थबाट थाहा हुन्छ की प्राचीन इरानीहरू (आर्य) मा वर्ण व्यवस्था थिएन । सो धर्मग्रन्थलाई उनीहरूले साथैमा लिएर भारत आए । वैदिक कालमा आर्य (सभ्य मानवको एक प्राचीन जाती) र अनार्य (असज्जन) दुई वर्ण मात्र थिए । श्रम विभाजनका क्रममा आर्यहरूले केही समयपछि ब्राम्हण, क्षेत्री र वैश्य वर्णको सृजना गरे । इतिहासको

कालखण्डमा आर्य र अनार्य बीचमा भएको युद्ध (देवासुर संग्राम) मा अनार्य पराजित भए, राज आज्ञा नमानेको कारण साथै राजा र ब्राम्हणको आपसी झगडा (वर्णव्यवस्था अनुसार क्षेत्रीय राजा र ब्राम्हण राजगुरु हुने नियम अनुसार अधिकारको खिचातानी) को परिणामस्वरूप शूद्रवर्णको जन्म भयो । जनैबाट बन्चित गरिएपछि अनार्यको समाजमा अस्तित्व कम हुँदै गयो । क्रमशः वर्ण अत्याचारको सिकार हुँदै गई ई पू ५०० आसपासमा हिन्दू समाजमा अछुतको दर्जामा अनार्य झारिए ।

आर्यसभ्यताको विकाससँगै विभिन्न धातुका गरगहना, भाँडावर्तन तथा हातहतियार निर्माण जस्तो अर्थतन्त्रको एक महत्वपूर्ण क्षेत्रमा लाग्दै तर वर्णाश्रम धर्मको गलत प्रयोगबाट कथित उत्पीडित (अछुत, दलित) रहँदै आएको एक जाति कामी हो ।

“अश्विनौ, धनिनो, विश्वकर्मा विद्याद्यरादय

वैश्यवर्ण, पतिर्ते षां धनादं व्यदधाद्वरिः ॥३॥

जातिभाष्कर पृ-२०८ श्लोक ३० (विश्वकर्मा, २०५६)

(दुवै अस्विनी कुमार, कुवेर, विश्वकर्मा र धरादिहरु यी वैश्य वर्णमालाका थिए । भगवान विष्णुले सबैको स्वामी कुवेरलाई बनाए) विश्वकर्माले देवीलाई धारिला वञ्चरा, सुन, चाँदी, हिरामोति दिएका थिए । चण्डी पुराण-२ श्लोक २०-३० अनुसार श्रीकृष्णको द्वारिकापुरी पनि निर्माण गरेका थिए भन्ने जस्ता वर्णनहरु पाइन्छ । पछि गएर यी विश्वकर्माले (मन्थप), गोपीकी, प्रभावति नामकी कन्यसँग विवाह गरेर मालाकार (माली), कर्मकारव (लोहार), शंखकार (शंखबाट विभिन्न सामान बनाउने), कुबिन्दक (जुलाहा), कुम्भकार (माटाको भाडो बनाउने) कसेरा, उठेरा, तमेडा, चित्रकार र सुनार नामका ९ वटा छोराहरुको जन्म दिए ।

“मालाकारः कर्मकारः शंखकारः कुबिन्दक

कुम्भकारः कंशाकारः षडेते शिल्पिना वशः ॥२०॥

शुत्राधारस्चित्रकारः स्वर्णकारस्थै व च ।

तस्ये ब्राह्मणशायमाज्य वर्ण शंकरा ॥२१॥ जातिभाष्कर पृ.१९४-१९५

त्यस्तै ब्रह्मावेर्क्त पुराण' को ब्रह्मा खण्ड अध्याय १० श्लोक १९, २०, २१ अनुसार लोहार, सुनार, पत्थरकट्ट लमेडलाई विश्वकर्माको सन्तान बताएको छ । ब्रह्माको छोरा स्वयं भुवमनुले 'शिल्पामन, शौखमन, कायस्थायन र मागधायन नामक ४ वटा उप ब्राह्मणको जन्म दिए र यिनीहरुमध्ये शिल्पायन उपब्राह्मणका सन्तानहरुमा लोहार, सुनार र पश्चवरकट्ट हुन् । यसरी वैदिककालमा धातु वा कलासंग सम्बन्धित व्यक्तिहरुलाई कतै विश्वकर्मा र कतै मनुका सन्तान बताइएको छ । (विश्वकर्मा, २०५३)

यो कामी शब्द कहाँ र कसरी आयो भन्ने तथ्य प्रमाणित भएको पाँइदैन । नेपालमा आर्यसभ्यताको अध्ययन गर्दा भारतको नाम आउँछ । किनकी हिन्दु वर्णाश्रम धर्मको उद्गम स्थल भारत हो । तर कामी शब्द न भारतखण्डमा न त कुनै धर्म ग्रन्थमा नै छ । यस पेशालाई पछि गएर कामको आधारमा विभाजन गरी फलाम, सुन, चाँदी इत्यादी काम गर्नेलाई कामी शब्द राखिएको हुनसक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

कामी जातिको आगमन कहाँबाट कसरी भयो भन्ने बारे उल्लेख गरिएको छैन । यिनीहरु पनि आर्य अन्तर्गत नै पर्ने भएकाले आर्यसभ्यताको विकास ई.पू. ४००० र ५००० बीचलाई मानिएको छ । यस समुदायको बसोबास युरोप र एसियाकोबीच 'स्टेप्सी' मैदान (सिन्धु मैदान) मा थियो । समय वित्दै जाँदा आर्य समुदाय मध्येका एक समूह युरोप र अर्को समूह एशियातिर लागे । यसरी एशियातिर पस्ने समूह पञ्जाव हुँदै भारततर्फ बढेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । (विश्वकर्मा, २०५३,)

समग्रमा यिनीहरुको उत्पत्ति र आगमनको बारेमा भन्नुपर्दा यिनीहरु आर्य समुदाय अन्तर्गत पर्ने हुनाले पहिले दाजुभाइको रूपमा रहेको र पछि टाठाबाठा वर्ग ब्राह्मण, क्षेत्रीले यिनीहरुलाई अछुत जातिको संज्ञा दिएर उनीहरुको जात नै झारिदिएका हुन् भन्दा फरक पर्दैन । प्राचिन कालमा कामको आधारमा ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र शूद्र गरी विभाजन गरेपछि ब्राह्मण, क्षेत्रीहरु जता जता बसाईं सरेर गए उतैउतै कामीहरुलाई पनि आफ्नो स्वार्थको लागि लगेर राखे । त्यसैले कामीहरु बाहुन, क्षेत्रीको आसपासमा गाउँका कुनाकप्चेरामा बस्न पुगे । यिनीहरुको उत्पत्ति वास्तवमा टाठाबाठा वर्गले गराएका हुन् भन्दा फरक पर्दैन । यिनीहरुको काम पहिले गरगहना बनाउने, मूर्ति बनाउने, हातहतियार र भाडावर्तन बनाउने थियो । यस्ता सरसामान बनाउन र कुँदन् सिपालु भएकाले यिनीहरुलाई 'कामुदको' संज्ञा दिइन्थ्यो । यसरी कामुद भन्दाभन्दै यो शब्द पछि आएर कामीमा परिणत हुन गएको र

यिनीहरुको जात नै कामी रहन गएको भन्ने कुरा पनि सुन्नमा आउँछ । समय बित्दै जाँदा यिनीहरु जाँड रक्सि खाने, सुँगुर पाल्ने गर्न थाले । यिनीहरुका घरहरु पनि फोहोर हुने र नछुने नबार्ने हुनाले अछुत अन्तर्गत पर्न गए ।

आँबुखैरेनी गा.वि.स.जसलाई अध्ययन क्षेत्र बनाइएको छ, त्यहाँका कामीको आगमनको बारेमा जिज्ञासा राख्दा कतिपय उत्तरदाताले जिजुबाजे देखि नै त्यहाँ बसोवस गर्न आएको बताए भने कतिपयले उनीहरु त्यही गा.वि.स.अन्तर्गत पर्ने यानचोक फाँटबाट बसाई सरेर आएको बताए ।

अध्याय : तीन

अनुसन्धान विधि

यो अनुसन्धानमा कामी जातिको समाजिक, साँस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्था पत्ता लगाउनको लागि निम्न विधिहरु अवलम्बन गरिएको छ ।

३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनौट र यसको औचित्य

कुनैपनि अनुसन्धान कार्यलाई मूर्त रुप दिन वा अध्ययन कार्यलाई क्रमबद्ध रुपमा अगाडि बढाउन सर्वप्रथम अनुसन्धान गर्न उपयुक्त स्थानको छनौटको आवश्यकता पर्दछ । उपयुक्त छनौट हुन नसकेको अध्ययनको महत्व र औचित्य हुँदैन । शोधकार्यमा क्षेत्र छनौटले अध्ययन क्षेत्रलाई अझ बढी व्यापक पार्दछ ।

यस अनुसन्धानको लागि अध्ययन क्षेत्र तनहुँ जिल्लाको आँबुखैरेनी गा.वि.स.का वडा नं.१ सत्रसय,२ गिरनचौर र ३ एकलेफाँटलाई छनौट गरिएको छ । यस गा.वि.स.लाई नै अध्ययन क्षेत्र छनौट गर्नुका कारणहरु निम्नअनुसार रहेका छन् :

- (क) यस्तो किसिमको शोधकार्य यस गा.वि.स.मा यसभन्दा अगाडि नगरिएकोले ।
- (ख) यस गा.वि.स.मा बसोबास गर्ने कामी जातिप्रति सामाजिक तथा जातिय भेदभाव छकिछैन भनि त्यसको बारेमा अध्ययन गर्न ।
- (ग) उक्त क्षेत्रका कामीहरुको विभिन्न अवस्थाको बारेमा अध्ययन गर्ने इच्छा भएकोले ।

३.२ अनुसन्धानको ढाँचा

यो अध्ययन वर्णनात्मक र अन्वेषणात्मक दुवै किसिमको रहेको छ । अध्ययनको क्रममा संकलन गरिएका कामी जाति सम्बन्धी तथ्यहरुलाई व्याख्यात्मक रुपमा प्रस्तुत गरिने भएकोले वर्णनात्मक प्रकृतिको रहेको छ । त्यस्तै गरि प्राप्त तथ्याङ्कहरुको आधारमा कामी जातिको स्थितिका बारेमा विश्लेषण प्रस्तुत गरि निष्कर्ष निकालिने भएकोले यो अध्ययन अन्वेषणात्मक भएको छ ।

३.३ तथ्याङ्कको प्रकृति र स्रोत

कुनैपनि विषयमा अनुसन्धान गर्नको लागि त्यससँग सम्बन्धित सामग्रीहरूको नितान्त आवश्यक पर्दछ । सामग्री विना अध्ययन कार्य अधुरो हुनुकासाथै लक्ष्य प्राप्तमा कठिनाई आउन सक्दछ । त्यसैले यस अध्ययनमा प्राथमिक स्रोत र द्वितीय स्रोतबाट तथ्यहरू संकलन गरिएको छ । प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत अन्तर्वार्ता, अवलोकन, र अध्ययनका लागि चाहिने आवश्यक स्रोत तथा तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ, जसकालागि प्रश्नावली तयार गरिएको छ । द्वितीय स्रोतको रूपमा सम्बन्धित गा.वि.स., जि.वि.स. र उपस्वास्थ्य चौकीका साथै यस जाति संग सम्बन्धित विभिन्न पुस्तक, लेखहरू, पत्रपत्रिका तथा यसअघि खोज तथा अनुसन्धान भएका आवश्यक र उपयोगी लेख तथा सामग्रीहरूबाट पनि जानकारी लिइएको छ ।

३.४ तथ्याङ्क संकलनका विधिहरू

यस सोधकार्यमा अनुसन्धानकर्ता स्वयम्ले स्थलगत अध्ययन गरि निम्न विधिहरूबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत अन्तरवार्ता, अवलोकन, वैयक्तिक विवरण विधि अपनाइएको छ ।

३.४.१ जनगणना विधि

यस अध्ययनमा कामी जातिको वर्तमान स्थितिको बारेमा सूचना संकलन गर्नकोलागि जनगणना विधि अपनाइएको छ । जसमा ५५ घरधुरीबाट तथ्य सूचना लिइयो । विश्वसनीयताको लागि प्राथमिक स्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरू कति वास्तविक तथा सत्य छन् भनी थाहा पाउनको लागि सहभागितामूलक अवलोकन गरियो । जसबाट प्राप्त भएका तथ्यहरू सान्दर्भिक र विश्वसनिय रहेको पुष्टी हुन्छ ।

३.४.२ प्रश्नावली विधि

कामी जातिको बारेमा शोधकर्ताले अध्ययन गर्ने भएकोले जनगणना गरिएका परिवारहरूबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । जसमा ५५ उत्तरदातामध्ये ३९ जना पुरुष र १६ जना महिलालाई एउटै प्रकारका प्रश्नावली अनुसार अन्तर्वार्ता लिइएको छ । कामी जातिका बारेमा शोधकर्ताले अध्ययन गर्ने भएकाले उनीहरू बसेको ठाउँमा गई उनीहरूसंग

प्रत्यक्ष रूपमा प्रश्न सोधि उनीहरूका बारेमा तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । कामी जातिको सामाजिक अवस्था, जन्मसंस्कार, मृत्युसंस्कार, विवाह, उनीहरूले अपनाएका पेशा के के हुन् भन्ने जस्ता सुचना संकलन गरिएको छ ।

३.४.३ अवलोकन विधि

अन्तर्वार्ता अनुसूची वाहेक आफूले प्रत्यक्ष रूपमा अवलोकन गरी अनुभव गरेका कुराहरूबाट पनि थप जानकारी लिइएको छ । यसबाट प्राप्त हुने तथ्याङ्कहरू भरपर्दो र विश्वासिलो हुनेभएकोले पनि ठीक बेठीक किसिमा राख्न यसले सघाउने विश्वासमा यो विधिलाई अपनाइएको छ । यसबाट कामी जातिको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र शैक्षिक स्थितिको अवलोकन गरिएको छ । कामी जातिलाई अन्य जातिले हेर्ने दृष्टिकोण, अन्य दलित जातिहरूसंगको सम्बन्ध आदि कुराहरूको अवलोकन गरी आवश्यक तथ्याङ्कहरू संकलन गरिएको छ साथै रहनसहन, बसोबास, परम्परा, पेशा आदिलाई पनि अध्ययनको विषय बनाइएको छ ।

३.५ तथ्याङ्कको विश्लेषण प्रस्तुतिकरण

प्राथमिक र द्वितीय स्रोतको माध्यमबाट प्राप्त गरिएका तथ्याङ्क र विवरणहरूलाई आवश्यकता अनुसार विभिन्न स्तर र श्रेणीमा विभाजन गरिएको छ । आवश्यकता अनुसार तालिका, प्रतिशत, तुलनात्मक र बोधगम्य बनाउन साङ्ख्यिकीय विधिको प्रयोग गरी तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

३.६ अध्ययनको सीमा

कुनैपनि समुदायको सर्वेक्षण गर्नु भनेको त्यस स्थानमा बसोबास गर्ने जनसमूहहरूको वास्तविक स्थिति थाहा पाउनु तथा उनीहरूसँग सम्बन्धित पक्षहरूको अध्ययन गर्नु हो । यस अनुसन्धानले आफ्नो कार्यक्षेत्र, तनहुँ जिल्ला आँबुखैरेनी गा.वि.स.को वडानं. १ सत्रसय, २ गिरनचौर र ३ एक्लेफाँटलाई मात्र बनाई कामी जातिको वर्तमान अवस्थाको अध्ययन गरिने भएकाले यसले समग्र देशभरिको कामी जातिको प्रतिनिधित्व नगर्न पनि सक्दछ । फरक भौगोलिक एवं वाह्य सामाजिक, आर्थिक परिवेशका कारण यस अध्ययनबाट निस्कने निष्कर्षहरूले देशभरिका कामी जातिसँग ठ्याक्कै मेल नखान सक्दछ । तर अन्य ठाउँका कामीसँग यस अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्यहरू सीमित रूपमा मात्र मिल्न सक्नेछन् ।

अध्याय : चार

अध्ययन क्षेत्र: एक परिचय

४.१ भौगोलिक स्थिति

पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रका १६ जिल्लामध्ये तनहुँ जिल्ला एक हो । यस जिल्लाको सदरमुकाम दमौलीदेखि २४ कि.मी पूर्वमा आँबुखैरेनी गा.वि.स.पर्दछ । विश्वमानचित्रको माननाप अनुसार २७°, ४९, '४८" देखि २७°, ५६, ' २४" सम्मको उत्तरी अक्षांश र ८४° २५, ' ४८" देखि ८४°, ३३, ' ३६" पूर्वी देशान्तरमा फैलिएको छ भने समुन्द्र सतहदेखि २२० मिटर होचो र २१०४ मिटरको उचाईमा रहेको छ ।

४.२ प्राकृतिक स्रोत

४.२.१ हावापानी

यो गा.वि.स. पहाड र फाँट मिलेर बनेको पहाडि क्षेत्र हरियाली जङ्गलको ओतपोतले पूर्ण भएको हुँदा यहाँको हावापानी समशितोष्ण किसिमको मानिन्छ । जाडो ऋतुमा कुहिरो तथा हुस्सु लाग्ने गर्दछ भने मर्स्याङ्दी नदी र त्रिशुली नदीको प्रभावले जाडोको महसुस गरिन्छ । यहाँको तापक्रम जाडोको मौसममा ८ डिग्रीदेखि २० डिग्री सेल्सियस सम्म र ग्रीष्म मौसममा २० डिग्रीदेखि ३८ डिग्री सेल्सियस सम्म रहने गरेको पाइन्छ । वर्षाद्मा औसत १६६१ मि.लि पानी पर्ने गरेको पाइन्छ ।

४.२.२ माटो

आँबुखैरेनी गा.वि.स.को वडानं. १ देखि ९ सम्मका गाउँ तथा वेशी क्षेत्रमा विभिन्न प्रकारको माटो, विशेषगरी चिम्ट्याइलो माटो पाइन्छ । यस्तो माटो वडा नं. ५ र ६ मा प्रशस्त पाइन्छ । त्यसैले यहाँको उत्पादित उर्वराशक्ति सन्तोषजनक रहेको पाइन्छ । उत्पादनका दृष्टिले यहाँको उर्वराशक्ति पनि मध्यम किसिमको रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी पत्थरिलो फुस्रो खैरो माटो वडा नं. ४, ७, ८ र ९ मा पाइन्छ । कमेरो माटो वडानं. ३ स्थिति चिसाखोला र वडानं. ५ स्थित नारीघाट पहिरो भन्ने स्थलमा पाइन्छ । वडानं. १, २,

र ३ मा कालो दोमट माटो पाइन्छ । त्यसैले उत्पादनको हिसाबमा यी वडाहरूको उर्वराशक्ति उच्च प्रकृतिको भएको मानिएको छ ।

४.२.३ वनजङ्गल

यस आँबुखैरेनी गा.वि.स. अर्न्तगत दर्ता भई हस्तान्तरण भएको सामुदायिक वनले ११७८.७९ हेक्टर र काबुलियति वनले ३२.८१ हेक्टर वन ओगटेको छ । त्यसैगरी सरकारी वनजङ्गलहरूको क्षेत्रफलको अभिलेख जिल्ला नापी शाखा र जिल्ला वन कार्यालयबाट प्राप्त हुन नसकेकोले यहाँ प्रस्तुत गर्न सकिएन ।

४.३ जनसंख्या तथा बसोवास

आँबुखैरेनी गा.वि.स.को जनसंख्याको बारेमा चर्चा गर्दा यहाँका २३७५ घरधुरीमा १४, ३९५ जनसंख्या रहेको छ । जसमध्ये महिलाको संख्या ७, २५८ र पुरुषको संख्या ७, १३७ रहेको छ । महिलाको संख्या कुल जनसंख्याको ५०.४२ प्रतिशत र पुरुषको संख्या कुल जनसंख्याको ४९.५७ प्रतिशत रहेको छ जसलाई तालिकानं. १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिकानं. १

गा.वि.स.को कुल जनसंख्या विवरण

लिङ्ग	कुल जनसंख्या	प्रतिशत
महिला	७, २५८	५०.४२
पुरुष	७, १३७	४९.५७
जम्मा	१४, ३९५	१००

(स्रोत: गा.वि.स. कार्यालय, २०६६)

तालिकामा देखाए अनुसार पुरुष र महिलाको जनसंख्या लगभग उस्तै उस्तै देखिए पनि यहाँ महिलाको संख्या पुरुषकोभन्दा १२१ ले बढी छ । यस गा.वि.स.मा विभिन्न भाषाभाषिका जनसमुदायको बसोवास रहेको पाइन्छ । एउटै समुहमा विभिन्न जातीय समुदायहरू रहेको भएपनि एक आपसमा मेलमिलापको सिद्धान्त, परम्परागत रहि आएको छ

। यहाँ मगर, गुरुङ्ग, नेवार, ब्राह्मण, क्षेत्री, कामी, सार्की, दमाई आदि जातीय समुदायहरूको बसोबास रहेको छ ।

यसै गरी वडा नं १, २ र ३ जसलाई अध्ययन क्षेत्र बनाइएको छ त्यहाँ जम्मा ९१० घरसंख्या रहेका छन् । उक्त घरसंख्यामा जम्मा जनसंख्या ५४३५ रहेका छन् ।

४.४ आयका स्रोतहरू

आँबुखैरेनी गा.वि.स. एउटा कृषि प्रधान गा.वि.स. हो । यहाँको आर्थिक अवस्था पूर्ण रूपमा कृषिमा आश्रित छ । यहाँका मानिसहरूको प्रमुख आयश्रोत भनेको यही कृषि नै हो । यसरी उत्पादन गरेका कृषिजन्य वस्तुहरूलाई कतिपयले बरादी बजारमा बेचविखन गर्दछन् भने कतिपयले खैरेनी र दमौली बजारमा लगेर बेचविखन गर्दछन् । यहाँका प्राय सबै मानिसहरू कृषि पेशामा सम्लग्न रहेका छन् । कृषि क्षेत्रअर्न्तगत यहाँका कामी लगायत अन्य जातिले नगदेवाली, पशुपालन र बागवानी आदि पेशा गर्दछन् ।

यस गा.वि.स.का वडानं. १, २ र ३ का कामी जातिको प्रमुख पेशा पनि कृषि नै रहेको छ । यिनीहरूमा आफ्नो जग्गा हुनेले आफ्नैमा बालीनाली लगाउने गरेका छन् भने नहुनेले अरुको जग्गा अधिया कमाएर आफ्नो जीविकोपार्जन गरेको पाइन्छ । कामी जातिका केही सदस्यहरू भने जागिरको खोजीमा भारत लगायत अन्य देशहरूमा वैदेशिक रोजगारका निमित्त गएको देखिन्छ । यहाँका कामी जातिको अर्थिक स्थितिको जानकारीको लागि निम्नलिखित आर्थिक सुचकको अध्ययन गरिनुपर्दछ ।

क) कृषिजन्य वस्तुबाट हुने आम्दानी

यस गा.वि.स.का अधिकांस मानिसहरूले आफ्नो बारीमा विभिन्न किसिमका अन्नबाली तथा नगदेवाली लगाएको पाइन्छ । यहाँ हुने मुख्य अन्नबालीको रूपमा मकै, गहुँ, कोदो, धान, गहत, तोरी अदि पर्दछन् । नगदेवालीको रूपमा भटमास, मास, मस्याङ, अदुवा, आलु, पिँडालु, लसुन, प्याज, केराउ, मुसुरो, तील आदि पर्दछन् । यसका साथै फलफूलहरूमा सुन्तला, अम्वा, लिची, नास्पाती, कटहर, जुनार लगायत अमीला जातका फलफूलहरू उत्पादन हुने गर्दछन् । यी बालीहरू समयअनुसार लगाउने र विक्री गर्ने गर्दछन् ।

यहाँ बसोबास गर्ने कमी जातिहरूले यस्ता सम्पूर्ण बालिनाली र फलफूलहरू लगाउने गर्दछन् । यिनीहरूले यस्ता फलफूलहरू बेचबिखन गरी आमदानी गर्ने गरेका छन् । यसका साथै यी जातिका मानिसहरूले व्यापार, उद्योग, व्यावसायका साथै कृषिसंग आत्मनिर्भर रहने भएकाले पशुपालन व्यवसाय पनि अपनाएका छन् ।

(ख) पशुपालनबाट हुने आमदानी

पशुपालन व्यवसाय पनि कृषिको एउटा महत्वपूर्ण पक्ष हो । यस व्यवसाय बाट पनि यस गा.वि.स.का मानिसले विभिन्न किसिमका फाइदा लिएका छन् । जस्तो गाई, भैसी आदिबाट दूध, दही, मही, गोबर आदि र बाखा, कुखुरा, राँगा आदिबाट मासु, मल आदि प्राप्त हुन्छ । आर्थिक स्थिति सुधार गर्नकोलागि पशुपालन र खेतीपाती दुवै कार्य एकआपसमा सम्बन्धित हुन्छन् । पशुहरूको लागि चाहिने दाना, पीठो घाँस, सोत्तर खेतीबाट प्राप्त हुन्छ । यसै गरी खेतीको लागि आवश्यक मानिने कम्पोष्ट मल पशुपालन व्यवसायबाट प्राप्त हुने गर्दछ ।

आँबुखैरेनी गा.वि.स.वडा नं १, २ र ३ का कामी जातिले पनि गाई, गोरु, भैसी, बाखा, कुखुरा पाल्ने र विक्रीवितरण गरेर आमदानी गर्ने गरेको छन् । पशुपालन व्यवसायबाट प्रायजसो समुदायले धेरै फाइदा लिएका छन् भने कतिपयले फाइदा लिन नसकेको अवस्था छ । जग्गाजमिन हुनेले आफ्नै जग्गाजमिनको कमाईले जीवन चलाएका छन् भने नहुनेले अरुको अधियाँ कमाउने साथै बाहुन, क्षेत्री र गुरुङ्गको खेतबारीमा ज्यालादारी काम गर्ने, पशुपंक्षी पाल्ने तथा आफ्नै परम्परागत पेशा पनि सञ्चालन गरेको पाइन्छ । त्यस्तै कतिपयले विदेश गएर जागिर खाएर पनि आफ्नो जीवन चलाइरहेका छन् ।

(ग) घरेलु पेशाबाट हुने आमदानी

यहाँका कामी समुदायमा कतिपयले आफ्नो परम्परागत पेशा भाँडा वर्तन बनाउने गरेका छन् । यिनीहरूले हँसिया, कोदालो, छुरी, करुवा, फाली, खुकुरी बनाएको पाइन्छ ।

तर यो पेशालाई जीवन निर्वाहको रूपमा नलिएका कारण अवलम्बन गर्न छोड्दै गएका छन् । यो पेशा अवलम्बन नगर्ने अन्य व्यक्तिहरू सुनको काम, डोको, नाम्लो, दाम्लो बुन्ने बनाउने कार्य फुर्सदको समयमा गर्ने गर्दछन् । यसका साथै यस अध्ययन क्षेत्रका एक दुई जना कामी जातिले व्यापार व्यावसाय सञ्चालन गरेर आफ्नो आमदानीलाई मजबुद

बनाइरहेका छन् । यसैगरी यस गा.वि.स.मा सिमेन्ट फ्याक्ट्री र गोरखकाली रबर उद्योग भएकाले यहाँका २० घरका २३ जना कामीहरूले रोजगार पाएका छन् । ती मध्ये महिला ८ जना र पुरुष १५ जना रहेका छन् ।

यसरी आफ्नो समुदाय बनाएर बसेका कामी जातिले आफ्नो जातिगत पेशाका साथै अन्य पेशा गरी आयस्रोत जुटाउने गरेको पाइन्छ ।

४.५ शैक्षिक स्थिति

यस गा.वि.स.मा प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार ४१.१८ प्रतिशत मानिसहरू निरक्षर रहेको देखिन्छ । यहाँ हाल सामुदायिक विद्यालयतर्फ उच्च मा.वि. १ वटा, मा.वि. २ वटा, नि.मा.वि. ३ वटा र प्रा.वि. १५ वटा रहेका छन् भने नीजि स्रोतको विद्यालयतर्फ आवासीय मा.वि. २ र शिशु स्याहार केन्द्र २ समेत गरी २४ वटा विद्यालयहरू सञ्चालित अवस्थामा रहेका छन् । यस गा.वि.स.मा ४, ३२० विद्यार्थी विभिन्न स्तरमा अध्ययनरत रहेका छन् । यहाँका सबै विद्यालयहरूमा कुल १२२ शिक्षक शिक्षिका तथा कर्मचारीहरू रहेका छन् । यस गा.वि.स.का विद्यालयहरूमा दलित जातिका शिक्षक शिक्षिकाहरू पनि रहेको पाइयो । यसबाट दलितहरू पनि विस्तारै शिक्षा आर्जनतर्फ प्रेरित हुँदैछन् भन्ने प्रष्ट हुन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रका कामी जातिका जम्मा ५५ घरधुरीको ३३३ जनसंख्यामध्ये १८२ जना बालबालिकाहरू विद्यालयमा अध्ययनरत छन् । जसमध्ये प्राथमिक तहमा ११३ जना, निम्न माध्यमिक तहमा ४२ जना, माध्यमिक तहमा २२ जना र उच्च माध्यमिक तहमा ५ जना रहेका छन् । यसरी माथिल्लो तहमा विद्यार्थी कम हुनुको कारण सोधदा कतिपयले आर्थिक स्थिति कमजोर भएकाले भने भने कतिपयले घरको काम गर्नुपर्ने भएकोले भन्ने उत्तर दिए । कतिपयले यो जातिका केहि बालबालिकाहरू विद्यालय जाने उमेर समूहका भएता पनि घरधन्दामा सीमित रहेका कारण औपचारिक शिक्षा हासिल गर्ने अवसरबाट वञ्चित रहेको देखिन्छ ।

४.६ यातायात

विकासको पूर्वाधारको रूपमा रहेको यातायातको सुविधा आँबुखैरेनी गा.वि.स.का सबै वडाहरूमा पुगिसकेको छ । यस गा.वि.स. स्थित सत्रसय, बरादी, मार्किचोक, खानीखोला, ढापटार, आँबुखैरेनी र साखर पावरहाउस हुँदै पूर्व पश्चिम पृथ्वी राजमार्ग निर्माण भएको छ

भने आँबुखैरेनी बजारको बीचभाग भएर गोरखा अमरसिं राजमार्ग निर्माण भएको छ । त्यस्तै गाउँ विकास समिति, स्थानीय जनताको सकृय पहलमा सहायक सडकहरुपनि निर्माण भएका छन् । यी सहायक सडकमा पनि वर्षभरि नै ट्र्याक्टर र बसहरु सञ्चालन हुने गर्दछन् । यसरी कामी लगायत अन्य जातिका मानिसहरुले यी यातायातका साधनहरुको उपयोग गरिरहेका छन् । यी मोटरबाटोले गर्दा यहाँका मानिसहरुको उठवस र लवाई खवाईमा समेत आधुनिकता आएको पाइन्छ । यसरी यातायातको सुविधाका कारणले यस गा.वि.स.का मानिसहरुको व्यवसायीक कृषि प्रणालीमा विकास भएकोले उनीहरुको आर्थिक अवस्था मजवुत हुँदै आएको पाइन्छ ।

४.७ अन्य सेवाहरु

यस गा.वि.स.मा एउटा उपस्वास्थ्य चौकी रहेको छ । यसको स्थापना २०५० सालमा भएको हो । यहाँ दैनिक ३० जनासम्मको निःशुल्क उपचार हुने गरेको कुरा थहा भयो । यस उपस्वास्थ्य चौकीमा अ.हे.व. एक जना, ग्रा.स्वा.का. एकजना, मा.सि.का. एक जना र पियन एकजना गरि जम्मा चारजना कर्मचारीहरु कार्यरत रहेका छन् । यहाँ कामी जाति लगायत अन्य जातिका मानिसहरुले स्वास्थ्य सम्बन्धि सल्लाह र सुझाव लिने गर्दछन् ।

त्यसैगरी यस गा.वि.स.को वडानं. ६ स्थित मिलन चोकमा गा.वि.स.को कार्यालय, इलाका हुलाक र दुरसञ्चारको कार्यालय रहेका छन् । सञ्चार प्रणालीको राम्रो सुविधा भएको यस गा.वि.स.मा सूचना प्रणालीको अति महत्वपूर्ण रुपमा रहेको इन्टरनेट र इमेल सेवा दिनप्रतिदिन लोकप्रिय बन्दै गइरहेको छ । मोवाइल फोनको कारणले हुलाकसेवा र आकासवाणी सेवाको प्रभावकारीता दिनप्रतिदिन घट्दै गइरहेको छ । यस गा.वि.स.मा पनि रेडियो, टेलिभिजन र कमै मात्रामा भएपनि पत्रपत्रीकाको पहुँच पुगेको छ । मोवाइल फोनको कारणले यस गा.वि.स.मा सञ्चारको सुविधा राम्रो रहेको छ । यी सुविधाहरुबाट यहाँका कामी जातिहरु पनि लाभान्वित भएका छन् ।

यसै गरि यस गा.वि.स.मा २०४४ सालमा मर्स्याङ्दी जलविद्युत उत्पादन परियोजना सञ्चालन भएको थियो । जुन परियोजनाबाट ६९ मेघा वाड विद्युत उत्पादन भएको छ । यसरी यसै गा.वि.स.मा जलविद्युत उत्पादन परियोजना सञ्चालन भएकोले यस अध्ययन क्षेत्रका प्राय सबै कामीहरुले विद्युतको उपभोग गर्न पाएका छन् ।

अध्याय : पाँच

कामी जातिको सामाजिक साँस्कृतिक अवस्था

५.१ सामाजिक अवस्था

यस अध्ययन क्षेत्रमा रहेका कामी जातिको अवस्थालाई अध्ययन गर्दा यिनीहरूको पारिवारिक स्थिति, भेषभुषा, रहनसहन, खानपान, शिक्षा, धर्म अन्य जातिले कामी जातिप्रति गरिने व्यवहार, स्वास्थ्यस्थिति, कामी जातिले मनाउने विभिन्न चाडपर्व, संस्कार, परम्परा, रीतिरिवाज आदिको बारेमा जानकारी लिइएको छ।

५.१.१ पारिवारिक स्थिति

नेपाली समाज परम्परादेखि नै पितृसत्तामा चलेको समाज हो। यहाँ हरेक जात जातिहरूले परिवारमा पुरुषलाई प्रमुख स्वीकारेका हुन्छन्। पितृसत्तात्मक परिवार खास गरेर आर्यहरूमा बढी भएको पाइन्छ, भने मंगोलियनहरूमा नारीको अधिकार भएको पाइन्छ, तापनि घर सम्पत्ति तथा वंश पुरुष तिरबाट चलेको देखिन्छ। आँबुखैरेनी गा.वि.स.का कामी समुदायका परिवारमा महिलाहरूको भूमिका महत्वपूर्ण भएको देखिएता पनि यथार्थमा समाज पितृसत्तात्मक अथवा पुरुष प्रधान समाजमा आधारित छ। यस जातिको वंश पनि पुरुषमा लैङ्गिक भेदभाव भएतापनि सामूहिक कार्यमा समान सहभागिता रहने पाइन्छ, तर पैतृक सम्पत्तिको हकमा भने छोराको अधिकार रहन्छ। प्राचिन समयमा कामी समुदायमा संयुक्त परिवार प्रथा कायम भए तापनि आजकल आधुनिकता सँग-सँगै एकल परिवार प्रथाको बढ्दो चलनको प्रभाव परेको पाइन्छ। हाल आएर उनीहरू परम्परागत पेशा (आरनको काम) मा मात्र सीमित नरहेर अन्य विकल्पहरू खोजि गर्न उन्मुख भएकोले एकल परिवार प्रथाले व्यापकता पाएको छ।

यिनीहरूको परिवारमा श्रम विभाजनको आधारमा काम गर्ने भएकोले महिलाहरूले घरधन्दामा बढी समय बिताउने र यस बाहेक पशुचौपायहरूको रेखदेख, भान्साको काम, घरको सरसफाई, बच्चाको हेरचाह जस्ता घरायसी कामहरूमा व्यस्त हुन्छन् भने शारीरिक परिश्रमका काममा र व्यवहारिक काममा पुरुष नै बढी खट्ने हुन्छन् तर मेलापातको काममा भने महिलाहरूको सहभागिता हुने गर्दछ।

यस गा.वि.स अर्न्तगतका कामी जातिहरुका घरपरिवारमा पुरुष बुढापाकाहरु घरमूली हुन्छन् भने घरमा केही चिज बिक्री गर्नुपर्ने भएमा महिलाको स्वीकृति पनि आवश्यक हुन्छ । घरमा कुनै किसिमको नयाँ कार्य गर्न लागिएको खण्डमा यी बुढापाकाको सल्लाह आवश्यक ठानिन्छ । छोरी भन्दा छोरा जन्मेकै राम्रो मान्ने यिनीहरुमा छोरीलाई भन्दा छोरालाई प्रायः स्कूल पढाउने र छोरीलाई घरको काममा लगाउने परम्परा कम हुँदै गएको छ । परिवारमा विवाहित छोरीको पनि महत्वपूर्ण स्थान हुनुका साथै माइतीमा हुने सम्पूर्ण कार्यमा छोरीको सहभागिता हुन्छ । अंशबण्डा गर्दा पैतृक सम्पत्तिमा विशेष गरी जग्गा, जमिन, पशुपंक्षी, भाँडाकुँडा, बाबु-आमा तथा छोराहरुमा बराबर बाँड्ने गरेको पाइन्छ । विवाह भएका र विवाह नभएका छोरा वा छोरीमा अंशबण्डा गर्नुपर्दा विवाह भाग छुट्ट्याएर सम्पत्ति भाग लगाइन्छ । यसरी ५/६ जनाको परिवार मिलेर एक घरमा बस्दछन् भने विवाह पश्चात एकल र सानो परिवारमा बस्ने परम्पराको विकास हुँदै आएको छ ।

५.१.२ शिक्षा

कुनैपनि जाति, समुदाय तथा राष्ट्रको विकासका लागि नभई नहुने विकास निर्माणको पूर्वाधारको रूपमा शिक्षालाई लिइन्छ । आजको समाजमा भएका विकास निर्माण तथा वैज्ञानिक चमत्कारहरु शिक्षाको कारणले भएका हुन् । शिक्षा बिना समुन्नत समाजको कल्पना समेत गर्न सकिँदैन । त्यसैले कुनैपनि समाजको वा त्यस समाजका कुनैपनि वर्ग विशेषको सामाजिक अवस्थाको अध्ययन गर्दा शिक्षाको अध्ययनलाई पनि प्रमुख स्थान दिनुपर्दछ ।

आँबुखैरेनी गा.वि.स.को शैक्षिक स्थितिको बारेमा अध्याय चारमा उल्लेख भएको हुनाले यहाँ वडानं. १, २ र ३ जसलाई अध्ययन क्षेत्र बनाइएको छ त्यहाँको शैक्षिक स्थितिको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । यहाँ रहेका जम्मा ५५ घरधुरीका कामी जातिको जनसंख्या ३३३ रहेको छ । यी जनसंख्या मध्येमा १८२ जना बालबालिकाहरु विद्यालयमा गएर अध्ययन गरिरहेका छन् । यहाँको साक्षरता भने ५५.२३ प्रतिशत रहेको छ ।

यी तीनवटा वडामा जम्मा ७ वटा विद्यालयहरु रहेका छन् । उक्त विद्यालयहरुमा रहेका शिक्षक शिक्षिकाहरुको संख्या भने ५७ रहेको छ । विद्यालय र विद्यार्थी विवरणलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिकानं. ३

विद्यालय र विद्यार्थी विवरण

विद्यालयको नाम	जम्मा विद्यार्थी			कामी जातिका विद्यार्थी		
	छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा
श्री मित्रता मा.वि. वडा नं. १	४०८	४१४	८२२	३६	३५	७१
श्री चन्द्रोदय नि.मा.वि.वडा नं. २	१३८	१२९	२६७	११	१५	२६
श्री अकला नि.मा.वि. वडानं. ३	२२१	२२३	४४४	३०	३५	६५
श्री सूर्योदय प्रा.वि. वडा नं. १	५६	५६	११२	२	१	३
श्री अमरज्योती प्रा.वि. वड नं. ३	५	८	१३	-	-	-
श्री महेश्वरी प्रा.वि. वड नं. ३	१५	१७	३२	-	१	१
श्री मर्स्याङ्गदी सामुदायिक विद्यामन्दिर प्रा.वि. वडा नं. २	४४	३१	७५	४	६	१०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८

तालिका अनुसार श्री मित्रता मा.वि.मा कक्षा १ देखि १० सम्म अध्ययनरत कामी जातिका विद्यार्थीहरूको संख्या ७१ रहेको छ भने चन्द्रोदय नि.मा.वि मा कक्षा १ देखि ८ सम्म यस जातिका विद्यार्थी जम्मा २६ जना रहेका छन् । त्यस्तै अकला नि.मा.वि मा कक्षा १ देखि ८ सम्म कामी विद्यार्थी संख्या ६५ रहेका छन् । श्री मित्रता मा.वि र श्री अकला नि.मा.वि.मा कामी विद्यार्थीहरू बढी रहेका छन् किनभने कामीहरूको वस्ती यी दुई विद्यालयहरू नजिकै अन्य विद्यालयको भन्दा बाक्लो रहेको छ । त्यसैगरी अमरज्योती प्रा.वि. वरपर कामीहरूको वस्ती कम भएकोले कामी जातिका बालबालिकाहरू त्यहाँ पढ्न नगएको

देखिन्छ । श्री महेश्वरी प्रा.वि.मा यस जातिका विद्यार्थी कम हुनुको कारण सोध्दा महेश्वरी प्रा.वि.भन्दा श्री चन्द्रोदय नि.मा.वि.नजिक रहेको र महेश्वरीमा ३ कक्षासम्म मात्र पढाई हुने र त्यसपछि आफ्ना छोराछोरीलाई अर्को विद्यालय पठाउनु पर्ने हुनाले पनि उक्त विद्यालयमा नपढाई चन्द्रोदयमा पठाएको भन्ने उत्तर दिएका थिए ।

यी १८२ जना विद्यार्थीहरू मध्येमा ५ जना विद्यार्थीहरू यही गा.वि.स को वडा नं. ६ स्थित श्री रामशाह उच्च मा.वि.मा कक्षा ११ मा २ जना छात्र र १ जना छात्रा र कक्षा १२ मा १/१ जना छात्र छात्रा अध्ययनरत रहेका छन् ।

यस अध्ययन क्षेत्रका यी विद्यालयहरूमा रहेका ५७ जना शिक्षक शिक्षिकाहरू मध्ये १ जना शिक्षक कामी जातिकै रहेको पाइयो । यसबाट यस समुदायका मानिसमा शिक्षाप्रति एकदमै चासो रहेको बुझ्न सकिन्छ ।

यस अध्ययनको क्रममा ३९ जना पुरुष र १६ जना महिलाहरूका साथै अन्य परिवारका सदस्यलाई प्रश्न वा अन्तर्वार्ता लिई यो अध्ययन गरिएको छ । यी ५५ जना उत्तरदाताको शैक्षिक विवरण तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ४

उत्तरदाताको आधारमा शैक्षिक विवरण

क्र.सं.	तह	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
१	निरक्षर	१०	४	१४	२५.४५
२	१ देखि ५	१४	५	१९	३४.५४
३	६ देखि ८	७	३	१०	१८.१८
४	९ देखि १०	३	२	५	९.०९
५	एस.एल.सि.	३	२	५	९.०९
६	१२ कक्षा उत्तिर्ण	१	१	२	३.६३
जम्मा		३९	१६	५५	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८

तालिका अनुसार ५५ जना उत्तरदातामध्येमा १४ जना अर्थात २५.४५ प्रतिशत निरक्षर रहेका छन् यस समुदायमा साक्षरता प्रतिशत अन्य जातिको सरह नै मानिन्छ । यहाँ सञ्चालन गरिएको प्रौढ शिक्षाले पनि साक्षरता दरलाई माथि उठाउन सहयोग गरेको छ । तर यस समुदायमा शैक्षिक जनशक्ति भने नगन्य नै रहेको पाइन्छ । जागिरमा पनि निकै थोरै मात्रामा सम्लग्न रहेका छन् । अध्ययनको क्रममा २ जना १२ कक्षा उत्तिर्ण गरेका व्यक्तिसँग पनि अन्तरवार्ता लिइएको छ । ती मध्ये १ जना हाल यही अध्ययन क्षेत्रभित्र पर्ने श्री चन्द्रोदय नि.मा.वि. मा अध्यापन गराइरहेका छन् । यसबाट पनि स्पष्ट हुन्छकी कामी समुदायका मानिसहरु पढाइप्रति बढी चासो दिन थालेका छन् ।

५.१.३ कामी जातिका थरहरु

गरगहना, हातहतियार, भाँडाबर्तन आदि निर्माण गर्ने र अन्य श्रम सिपका क्षेत्रमा संलग्न यस जातिहरु पानी नचल्ने भनिएका मध्ये आफूलाई सबैभन्दा उच्च ठान्ने यो समुदाय कामी, सुनार, लोहार, विश्वकर्मा, सोव, स्नेही, नेपाली आदिमा चिनिन्छन् । यसैगरी यो समुदाय भित्र विभिन्न उप-थरहरु समेत छन् : आग्रे, आचार्य, आकघोटी, ओड, कसरा, काललोहार, कालीकोटे, कालराज, गदाल, गहताराज (गहते), कुमार्की, कैनी, गिरी, गोतामे, गावां, कोली, कोइराला, खड्काथोकी, घतानी (घताने), धमाल, खपाङ्गी, खात, घर्ती, घिमिरे आदि रहेका छन् । तर यस अध्ययन क्षेत्रका कामी जातिहरुमा भने विश्वकर्मा, सुनार, रसाइली र रामदास भन्दा अन्य थर नलेख्ने गरेको पाइयो ।

५.१.४ भेषभुषा

प्राय कालो वर्णका मझौला कद भएका कामी जातिहरु साधारण भेषभुषा लगाउँदछन् । मैला, पुराना, टालेका लुगा लगाउनु उनीहरुको बाध्यता पनि हो । अरुले दिएको कपडा लगाउनेहरु पनि अब्जै भेटिए । विवाह ब्रतबन्ध तथा चाडपर्व आदिमा दौरा, सुरुवाल, कोट आदि पनि लगाउँछन् । महिलाहरु गून्युँ, चोलो र मजेत्रो ओड्दछन् । विशेष गरी माईती, मावली र ससुराली एवं जन्ति र जात्रामा जाँदा दौरा, सुरुवाल, कोट गुन्युँ चोलो लगाई चिटिक्क परेर हिँड्दछन् ।

पुराना पुस्ताका पुरुष, महिलाहरु क्रमशः कछाड, धोती, टोपी, गुन्युँ चोलो, मजेत्रो ओड्दछन् भने नयाँ पुस्ताका केटा केटीहरु सर्ट पाइन्ट, जुत्ता, कुर्ता, सुरुवाल लगाएका

पाइन्छन् । त्यस्तै केही सम्पन्न परिवारका महिलाले सुनका आधुनिक गरगहना लगाएको पनि पाइन्छ, भने विपन्न महिलाले कमसल धातुका गहना लगाएको भेटिन्छ । आजभोलि पुराना गरगहना जस्तै कल्ली, बाला, ढुङ्गी, बुलाकी आदि कमै देख्न पाइन्छ ।

यस जातिले आफ्ना परम्परागत भेषभुषा र आभुषणलाई विस्तारै-विस्तारै छाड्दै अन्य जातिहरूले भैं आधुनिक पहिरन दौरा सुरुवाल, कोट पुरुषले र साडी ब्लाउज, पछ्यौरा महिलाले प्रयोग गर्न थालेका छन् । यिनीहरूको पोशाक उनीहरूको जातीय पहिचान दिने खालको नभएकाले पनि आजभोलि उनीहरूको पहिरन वा भेषभुषाहरू लोप हुँदै गइरहेका छन् ।

५.१.५ खानपान

कामी जातिको मुख्य खाना अन्य नेपालीको जस्तै दाल, भात, तरकारी नै हो । दाल, भात, तरकारी, अचार, माछा, मासु, जाँड, रक्सी कामी जातिहरूको उत्सवमा खाने विशेष परिकार हुन् ।

यिनीहरूको भान्जामा प्रायः एकसरो खाना (भात, तिउन, ढिंडो, भुटेको मकै) पाइन्छ । प्रायः कतिपयले ज्याला मजदुरी गर्न जाँदा अवेर हुने भएकाले पनि गाई भैंसी कमै पाल्ने भएकाले दूध, घिउ, दही र मोही विरलै खान्छन् । चाडपर्वमा खसी, बोका, राँगा, भैंसी, सुँगुरको मासुका साथै कहिलेकाँही जाँड, रक्सी खाने गर्दछन् । विशेष गरी पुराना पुस्ता भएको परिवारमा जवाईँ, भान्जा तथा अन्य ईष्टमित्रलाई रक्सी र मासुसँग स्वागत गर्ने चलन विद्यमान छ ।

समयको गतिसँगै आज हाम्रो हिन्दूवादी कट्टर समाजमा विस्तारै-विस्तारै खुकुलोपना आएको आभास मिल्दछ । यो स्थितिलाई आध्यात्मवादीहरूले कलियुगको अन्त्यको संकेत र केही बुजुकहरूले सामाजिक अनुशासनमा बिकृतिको प्रवेश तथा पलायन भनेर भन्ने गरेको पनि सुनिन्छ । जे सुकै भए पनि मानवीय सहअस्तित्वको पक्षबाट समाजमा सम्मानपूर्वक खान पिउँन सक्ने वातावरणलाई सकारात्मक मान्नुपर्दछ । आँबुखैरेनी गा.वि.स. का कामी जातिहरूसँग स्वतस्फूर्त (हाकाहाकी) तरिकाले कामी जातिको घरमा खाना खाने संख्या बढी भेटियो । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने यहाँका मानिसहरूमा रुढीवादी परम्परा र अन्य अन्धविश्वास जस्ता प्रथाहरू कम हुँदै गएका छन् । त्यसैगरी लुकीछिपी खाना खाने घरसंख्या

कम भेटिन्छन् । गैरदलितहरूले खाना खाने गरेका उत्पीडित जातिका घरको विवरण तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ५

गैरदलितहरूले खाना खाने र नखाने गरेको कामी जातिको घरसंख्या

खाना खाने/नखाने विवरण	घरसंख्या	प्रतिशत
लुकीछिपी खाने	२०	३६.३६
हाकाहाकी खाने	२३	४१.८१
नखाने	१२	२१.८१
जम्मा	५५	१००

(स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८)

उक्त तालिका अनुसार अध्ययन क्षेत्रका ५५ वटा कामी जातिका घरमध्येमा १२ घरमा गैरदलितहरू आई खाना नखाने गरेको भटियो । यी १२ वटा घरहरू उपल्ला जातिका वस्ती नजिकै भएकोले अन्य जातिले समाजको डरले यिनीहरूको घरमा खाना नखाने गरेको कुरा कामीहरू बताउँछन् । खानपिन गर्दागर्दै पनि संड्कीर्ण विचारले गर्दा गैरदलितहरू कामीको घरमा हाकाहाकी खाँदैनन् र समाजमा आफ्नो खोक्रो आडम्बर देखाउँदछन् । उनीहरूले खानेकुरा प्रायः मादक पदार्थ, मासु, भात, दाल र सामान्यतया: चिया, खाजा, खाने गरेका छन् तर खाने क्रममा प्रायः युवा पुस्ताहरू रहेका र प्रौढ महिला तथा पुरुषहरू नगन्य रूपमा रहेका छन् । उत्तरदाताहरूका अनुसार यो क्रम पहिलेको तुलनामा क्रमिक रूपले बढ्दै गएको छ ।

५.१.६ रहनसहन

यस गा.वि.स का कामी जातिहरूको रहनसहन अन्य ठाउँका कामी जातिको भन्दा भिन्न देखिन्छ । किनभने यस ठाउँका कामी जातिहरू अन्यत्रका भन्दा आर्थिक रूपले सम्पन्न नै देखिन्छन् । यहाँका कामी जातिका घरहरू केही पक्की, केहि जस्ताले छाएका, केही ढुङ्गाले छाएका छन् । खरले छाएका घरहरू अलि कम मात्रामा देखिन्छन् भने यी घरमा बस्ने मानिसहरूको आर्थिक अवस्था अन्यको तुलनामा विपन्न नै देखिन्छ । यिनीहरूका घरघरमा

खानेपानीको सुविधा छैन । ३/४ घरलाई एउटा धाराको व्यवस्था गरिएको छ । यिनीहरूको घरमा चर्पी, गोठ, धन्सार, बैठक कोठा आदिको प्रबन्ध देखिदैन । यिनीहरूमा ओढ्ने ओछ्याउने कपडाको राम्रो बन्दोबस्त पनि देखिदैन । त्यसैगरी कच्ची घर र ढलान भएको साथै ढुङ्गाका छानो भएका घरमा बस्ने कामी जातिको समुदायमा भने यस्तो किसिमको अभाव देखिदैन । खानेपानीको धारा पनि यिनीहरूको घरघरमै रहेको पाइयो । तथापी धनी भए पनि यिनीहरूमा आफुभन्दा माथिल्लो जातिहरूसँग वा उनीहरूको घरमा गएर मागेर खाने चलन भने हटेको पाइदैन । यिनीहरूले प्रयोग गर्ने भाँडा बर्तनमा पनि धनीको घरमा राम्रो किसिमको बन्दोबस्त देखियो भने अलि गरिबमा भने सिल्टीको कसौँडी, थाल, कचौरा, फलामे दिउरी, पानी राख्ने माटाको घँटो जस्ता साधारण भाँडाहरू प्रयोग गरिएको देखियो । यसरी कतिपयमा रहेको आर्थिक विपन्नता र शिक्षाको कमिका कारण उनीहरू रूढीवादी कुरामा विश्वास गर्दछन् ।

समाजमा कोही विरामी पर्दा अझै पनि पहिला धामी भाँक्रीलाई नै लगाउने गरेका छन् भने प्रायजसोले सिधै अस्पताल लाने गरेका छन् । धामीभाँक्री र डाक्टरकहाँ जाने परिवारसंख्यालाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं ६

धामीभाँक्री र डाक्टरकहाँ जाने कामी परिवार संख्या

विवरण	परिवार संख्या	प्रतिशत
सिधै डाक्टरकहाँ (अस्पताल) जाने	१८	३२.७२
धामीभाँक्री लगाएर नभए डाक्टरकहाँ जाने	३७	६७.२७
जम्मा	५५	१००

(स्रोत स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८)

अध्ययन क्षेत्रका ३९ जना पुरुष र १६ जना महिला उत्तरदातालाई प्रश्न सोधिएको थियो । सर्वेक्षण बाट प्राप्त तथ्याङ्कमा केवल ३२.७२ प्रतिशत वा १८ घरपरिवार संख्या मात्र विरामी भएपछि सरासर अस्पताल जाने गरेका छन् । बाँकी करिब ६७.२७ प्रतिशत यस

समुदायका मानिसहरु विरामी भएपछि भारफुक, धामीभाँकी लगाएर केही सीप नलागे पछिमात्र अस्पताल जाने वा लग्ने गर्दछन् ।

त्यस्तै कृषि पेशा पूर्णतः पेशाको रूपमा रहेकाले आफ्नो थोरै जग्गामा पनि सबै मौसम अनुसारका खेतीपाती यी समुदायका मानिसहरुले गर्ने गर्दछन् । उनीहरु खेतीपाती लगाउने, गोड्ने र थन्क्याउने कार्य गर्दा आफ्ना जातिहरुका मानिसहरूसँग परम्परा गर्ने र अन्य जातिकोमा खेती किसान गर्दा ज्यालामा काम गर्ने गर्दछन् । यसरी हुने आमदानीबाट घर व्यवहार चलाउने गर्दछन् ।

५.१.७ धर्म र भाषा

कामी जातिले आफ्नो धर्मको रूपमा हिन्दू धर्मलाई मान्दै आएको पाइन्छ । अध्ययन क्षेत्रका कामीले पनि हिन्दू धर्मनै मान्ने गरेको पाइयो । यहाँ कामीका जम्मा ५५ घरमध्ये १ घरपरिवार कामीले भने क्रिष्चियन धर्म मान्ने गरेको बताए । हिन्दू धर्म मान्ने कामीहरुले देवीदेवताको रूपमा हिन्दू देवीदेवताको पूजाआजा गर्ने गरेको पाइन्छ । जस्तै शिवपार्वती, विष्णु देवी, गणेश, भिमसेन आदि मान्ने गरेको पाइन्छ ।

कामी जातिले बोल्ने गरेको भाषा भने नेपाली हो । यिनीहरुको छुट्टै भाषा नभएकोले मातृ भाषाको रूपमा नेपाली नै बोल्दछन् । तर यिनीहरुले बोल्दा उच्चारणमा फरक पाइएको छ । बोल्दा फरक भएपनि लेख्दा भने उनीहरु शुद्धनै लेख्ने गर्दछन् ।

५.१.८ घरको किसिम

घर मानिसहरुका लागि अपरिहार्य हुन्छ । घरले मानिसहरुको समृद्धिलाई झल्काउने गर्दछ । तनहुँ जिल्लाको आँबुखैरेनी गा.वि.स.का कामी जातिहरु आफ्नो निजी घर मन पराउँछन् । प्रायः जसो यिनीहरुका घरहरु धेरै ठूला र अग्लाहरु पनि हुँदैनन् । जसको कारण कतिपयमा आर्थिक रूपले विपन्न हुनु नै हो भने कतिपयले हावा हुरीबाट बच्नको लागि पनि साना र चिटिक्क परेका घर बनाएका देखिन्छ । यहाँका कामी जातिहरुको घर निर्माण सामग्रीमा विशेषगरी माटो, बाँस, खर, ढुङ्गा, जस्ता र सिमेन्टको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । यिनीहरुको घरको बनोटमा कतिपयको घरमा अव्यवस्थित र गरिबी स्पष्ट झल्किने खालको देखिन्छ । सुत्ने ठाउँ र बस्ने कोठा अव्यवस्थित देखिन्छ भने कतिपयको घर हेर्दा लाग्छ हाम्रो समाजले हेला गरेर भन्ने गरेको “अछुत” जातिको घर नभई ठूला बडाको घर हो । जहाँ

टेलिभिजन, रेडियो, घडी, टेप, लत्ता, कपडा, बस्ने कोठा व्यवस्थित छ भने खाना बनाउने भान्सा गाई बाखा बाँध्ने छुट्टै गोठको व्यवस्था छ । प्राय जसो यी जातिहरुको घरमा एकमात्र भ्याल र ढोका निकै कम र साना हुने हुँदा घरभित्र निकै अँध्यारो हुन्छ तर आजभोलि समयको परिवर्तन सँगै उनीहरुले आफु बस्ने घर आधुनिक किसिमले बनाएका छन् । ढुङ्गा वा ईटाको गाह्रो लगाई जस्तापाता तथा खरले छाउने गरेका पनि छन् । समय सापेक्ष घरमा विजुली बत्तीको उपयोग गरेका छन् भने कतिपयले घरमा आर्थिक अभावका कारण टुकी र लाल्टिन बत्तिको प्रयोग गरेका छन् ।

स्थलगत सर्वेक्षणका आधारमा आँबुखैरेनी गा.वि.स.का वडा नं.१,२,३, का कामी जातिको कुल घर ५५ रहेका छन् । वडानं.२ मा जम्मा २३ घर रहेका छन् । त्यसैगरी वडानं. १ मा १८ घर र वडा नं. ३ मा १४ घर परिवार कामीका रहेका छन् । घरको छाानाको विवरणलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ७

अध्ययन क्षेत्रका कामी जातिको घरको छाानाको विवरण

वडानं.	जस्ता	खर	ढुङ्गा	ढलान
१	५	०	४	९
२	२०	३	०	०
३	८	२	२	२
जम्मा	३३	५	६	११

(स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८)

तालिका अनुसार वडा नं. १ मा जम्मा १८ घरमध्ये ९ वटा घर ढलान गरी वा सिमेन्टको प्रयोग गरी निर्माण गरिएको पाइयो । यस समुदायमा खरले छाएको घर एउटा पनि पाइएन । यसबाट यिनीहरुको आर्थिक अवस्था निकै मजबुत रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

५.१.९ नारीको स्थान

अध्ययन क्षेत्रका कामी समुदायमा पुरुषहरु भन्दा पनि महिलाहरु फरासिला र मिलनसार छन् । उनीहरु समुदायको र अन्य छरछिमेकको सुख दुःखमा अभिरुची राख्छन् ।

निश्छलता, स्वच्छता र पवित्रताले मात्र होइन, सहयोगी सद्भावना, सहिष्णुता र उदार हृदयले गर्दा उनीहरू मनुष्यकत्वका साक्षत प्रतिमूर्ति भै लाग्दछन् ।

अन्य कतिपय जातिमा पाइने पुरुषप्रति देखाउनुपर्ने अनिवार्य कठिन शिष्टाचार र निषेध यस समुदायमा पाइँदैन । महिलाहरू पनि पुरुषहरूसँग निर्वाध रूपले चुरोट पिउँछन् । रक्सी खान्छन् तर जाँड रक्सी खाए तापनि पुरुष र स्त्री बीचको मर्यादाको अतिक्रमण देखिँदैन । पुरुष अन्य काममा धेरै व्यस्त रहनुपर्ने बाध्यता रहेकाले महिलाहरूले नै घरमा आउने पाहुनाहरूको सेवा सत्कार गर्ने जिम्मा लिने गर्दछन् । अन्य जातिहरूको तुलनामा यो जातिका महिलाहरू श्रृंगारप्रति त्यत्ति मोह नराख्ने हुन्छन् ।

मुलुकका पिछडिएका जातिका नारीहरू भै यिनीहरू पनि गर्भावस्था र अन्य यस्तै सम्बेदनशील अवस्थाहरूमा शरीरलाई आवश्यक सन्तुलित भोजन जुटाउन नसक्नाले गर्दा कतिपय महिलाहरूको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर परेको पाइन्छ । त्यसमा पनि जाँड, रक्सी, चुरोट जस्ता शरीरका विजातीय पदार्थहरूको सेवन, धामी भाँक्री र जडिबुटीको भरले गर्दा भन् स्वास्थ्य प्रतिकूल बन्दै गएको छ । तर आजकाल शिक्षा र जनचेताका कारणले यिनीहरू धामी भाँक्री जडीबुटीभन्दा पनि डाक्टरको विश्वास गर्न थालेका छन् ।

यस समुदायमा पुरुषहरू स्त्री जातिको काम धन्दामा सहयोग गर्दछन् । यो काम पुरुषले गर्ने र यो काम महिलाले मात्र गर्ने भन्ने कुनै कुराको निषेध र व्यवधान यस जातिको संस्कारमा छैन । यस समुदायमा बालविवाहको प्रचलन छैन र बहुविवाहको शिकार पनि भएको पाइँदैन । कामी जातिका नारीहरू अन्य जातिको तुलनामा कमै मात्रामा शिक्षित छन् तर हाल आएर छोरीलाई शिक्षा दिने प्रक्रिया पनि थालिएको पाइन्छ । प्रौढ महिलाहरू पनि विभिन्न सरकारी वा गैह्रसरकारी संस्था मार्फत प्रौढ कक्षा सञ्चालनबाट लाभ हासिल गरिरहेका छन् ।

५.२ साँस्कृतिक अवस्था

नेपाली समाजमा मानिस जन्मनु अगाडिदेखि मृत्यु पछाडिसम्म विभिन्न संस्कारहरू गर्ने गरिएको पाइन्छ । यसरी नै यहाँका कामी समाजमा पनि जन्मेदेखि मृत्युपर्यन्त गरिने प्रमुख सामाजिक संस्कारहरू जन्म, छैँटी, न्वारन, अन्नप्रासन, व्रतबन्ध, विवाह, मृत्यु संस्कार आदि हुन् जुन निम्नानुसार छन्-

५.२.१ जन्म संस्कार

विभिन्न जातजातिहरूका संस्कारहरूमा जन्म संस्कार एउटा प्रमुख संस्कार हो । आंबुखैरेनी गा.वि.स.का कामी जातिका महिलाहरू अन्य हिन्दु महिलाहरूले भैं गर्भावस्थामा धर्म, कर्म, पूजा आजामा भाग लिएमा पुण्य नपाईने धारणा राख्दछन् । गर्भवती महिलालाई धार्मिक कार्यका लागि अशुद्ध मानिन्छ । यस जातिमा कुनै पनि महिला गर्भवती भैसकेपछि उक्त, महिलाले र नीजको श्रीमानले काटमार गर्नु हुँदैन भन्ने मान्यता रहेको छ । तसर्थ कामी जातिका महिला गर्भवती भएको थाहा भएदेखि नै घरका अन्य सदस्यहरूले गर्भवती महिलालाई केही सतर्कता अपनाउन लगाउँदछन् । सुत्केरी हुने बेलामा गाउँघरमा जान्ने सुडेनीको सहारा लिन्छन् । सुत्केरी भइसकेपछि आँतमा ज्वरो छ भने माछामासु खान नदिई ज्वानोको भोल र काँडा पानी (मिश्री हाली उमालेको मनतातो पारेको पानी) खुवाउँदछन् र २, ३ दिन पछि घिउ, कुखुराको मासु इत्यादि खुवाउँदछन् । यी जातिहरू पनि अन्य उपल्ला जातिको भैं बच्चा जन्मेको ६ दिनमा छैठी गर्ने गर्दछन् भने सुत्केरी (सुतक) कोहीले ९ दिन कोहीले ११ दिन बार्दछन् । बच्चाको न्वारान गर्ने कार्यमा प्रायः ज्वाँई वा भाञ्जालाई पुरोहित मान्दछन् । बच्चाको नामाकरण ब्राह्मणले राखिदिन्छन् भने ज्योतिषिले जुराएको नाम र घर परिवारले राखेको नाम आदि गरी बच्चाको २, ३ वटा नाम राखिन्छ । न्वारानको दिन ज्वाँई, भाञ्जा, दिदी, बहिनी र छरछिमेकलाई बोलाएर भोजन गराइन्छ । बच्चाको आमा त्यो दिनदेखि चोखिन्छिन् तर पानी भने छुन पाउँदैनन् । १५/१६ दिनमा पानी छुने चलन छ । पानी छुँदा नयाँ वस्त्र फेरी छोइन्छ । यसरी सुत्केरी महिला पूर्णतया चोखिन्छन् ।

यी जातिहरूमा गर्भवती महिलाको पहिलो, दोस्रो बच्चा नरहेमा पछि जन्मने बच्चाको न्वारानमा विश्वकर्माले नेपाली वा परियारबाट डोरो बाँध्ने वा सुजेरोमा राख्ने र सो बच्चाको नाम नेपाली (सार्की) वा परियार (दमाई) राख्ने भन्ने गर्दछन् । यसको कारण सोध्दा बच्चा दीर्घायु हुन्छ भन्ने विश्वास गरेको पाइन्छ ।

यसरी १६, १७ दिनपछि घरको हल्का कामकाज सुत्केरी महिलाले गर्दछन् र एक महिना पछि माइतीले दिन जुराएर लिन आउँछन् र माइतीमा पनि पोषिलो खाना खुवाई बच्चा तथा आमालाई नयाँ वस्त्र दिई दुई महिनापछि घरमा कोसेली पात गरी पठाउँदछन् ।

५.२.२ अन्नप्रासन

पास्नी वा अन्नप्राशनलाई कामी समुदायमा भातखुवाई भन्ने चलन छ । आँबु खैरेनी गा.वि.स.मा यस जातिमा पनि अन्य जातिमा भैं छोरा भए ६ महिनामा र छोरी भएमा ५ महिनामा भात खुवाई गर्ने परम्परा रहेको छ । यस्तो समयको अन्तर हुनमा विशेष केही कारण नदेखिए तापनि समाजले छोरीलाई कम महत्व दिएको हो कि जस्तो देखिन्छ, तर कामी समुदायको व्यवहारमा हेर्दा छोरीलाई जन्माएकोमा अँध्यारो मुख पार्ने गरेको पाइन्छ । पास्नी गर्नका लागि ज्योतिषद्वारा शुभतिथी ठहर्‍याई उक्त दिनमा बच्चालाई नयाँ कपडा लगाईदिई कन्याद्वारा टीका लगाइदिने गर्दछन् । पास्नीका लागि विभिन्न किसिमका परिकारहरु जस्तै दाल,भात, तरकारी, अचार, माछा, मासु, जाँड, रक्सी आदि चाहिन्छ । सर्वप्रथम बालकको जेष्ठ अभिभावकबाट अन्नप्राशन गराउने चलन छ । त्यसपछि क्रमशः परिवारका अन्य सदस्यहरु नातागोता, इष्टमित्र, परपाहुना सबैले बालकलाई अन्नप्राशन गराउँदै टीका लगाइदिई आ-आफ्नो हैसियत अनुसारको नगद वा जिन्सी उपहारका रूपमा हातमा दिने गर्दछन् । यस समुदायमा आर्थिक स्थिति कमजोर हुनेहरुले न्वारन कै दिनमा बच्चाको मुखमा जुठो लगाइदिने गरेको पाइन्छ । त्यसपछि न्वारनका दिन बोलाइएका सम्पूर्ण अतिथिहरुलाई आफ्नो हैसियत अनुसारको भोजन गराई विदा गर्दछन् ।

५.२.३ व्रतबन्ध

हिन्दु धर्म संस्कृति अनुसार व्रतबन्ध एक महत्वपूर्ण मानिन्छ । आँबुखैरेनी गा.वि.का कामी जातिहरु व्रतबन्ध गर्ने गर्दछन् । यस सन्दर्भमा केही कामीहरुले भने गरेको पाइँदैन । यसको कारण सोध्दा आफुलाई नफापेको कुराहरु उनीहरु बताउँछन् । व्रतबन्ध गर्ने कार्यमा ज्योतिषिहरुद्वारा लगन जुराएर आफ्नै पुरोहित (ज्वाई, भाञ्जा) द्वारा गर्ने गर्दछन् कपाल खौरने काम कसै कसैमा मात्र हुन्छ । यसरी हिन्दु विधिद्वारा नै यो संस्कार गरिन्छ । व्रतबन्ध एकल वा संयुक्त पनि गर्दछन् भने कतिपयले गरिवीका कारण मन्दिर, देवस्थलमा पनि गर्दछन् । यस्तो कार्यमा छरछिमेक, इष्टमित्र बोलाएर भोज भतेर (दालभात, जाँड र कुखुरा सुँगुर, खसीको मासु) खाई नाचगान समेत गर्दछन् । यसरी व्रतबन्ध भएको मान्छे विवाह गर्न, काजक्रिया तथा पिण्ड तर्पण दिन योग्य ठानिनुका साथै परिपक्व मानिने सामाजिक परम्परा भएकोले व्रतबन्धको विशेष महत्व छ ।

५.२.४ विवाह संस्कार

यस गा.वि.स.का कामी जातिमा मागी विवाह, चोरी विवाह र प्रेम विवाह प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । विवाह संस्कार हिन्दू धार्मिक परम्परा अनुसार गरिन्छ । त्यसैले अन्य जातिको संस्कारसँग मिल्दो जुल्दो देखिन्छ । आफ्नै जातिभित्र विवाह गर्नुपर्ने सामाजिक बन्धन रहेको पाइन्छ र त्यसलाई नै इज्जत ठान्ने गरेको पाइन्छ । कतिपुस्ता भित्र विवाह चल्दैन ? भन्ने प्रश्न गर्दा समान मत नपाए पनि सामान्यतया बाबुपट्टी सात पुस्ता र आमापट्टीका पाँच पुस्ता भित्र विवाह गर्नु हुन्छ भन्नेको संख्या बढी भेटियो तापनि फुपू चेला, मामा चेली चलाएको पनि अध्ययनको क्रममा भेटिन्छ । यी जातिहरूमा अन्य विवाह भन्दा मागी विवाहले उत्कृष्ट स्थान ओगटेको छ । मागी विवाह आफ्नो हैसियत अनुसार हुन्छ । दुलहा पट्टीबाट जन्ती हिँडेपछि दुलाहाको घरमा महिलाहरू रत्यौली खेल्छन् । दुलहीको घरमा जन्ती पुगेपछि जन्ती पर्सी स्वयम्बर गर्दछन् । जन्तीलाई भतेर खुवाई सकेपछि जग्गियाको काम गरी सिन्दुर राखेपछि डोली दिन्छन् मागी विवाह गर्दा आ-आफ्नै जातिभित्र तर पृथक पद गोत्रमा गरिन्छ । प्रेमविवाहमा भने केटाकेटीको मनमिलेपछि केही दिन अन्यत्र गई बस्ने र पछि घरमा ल्याउने गरिन्छ । यस गा.वि.स.मा अध्ययनको क्रममा वडानं. २ का विश्वकर्मांले सोही गा.वि.स. वडानं. २ कै बाहुन जातिकी केटीसँग विवाह गरेको भेटियो । अध्ययनको क्रममा यस गा.वि.स. भित्र केटाको अलवा केटीले अन्तरजातीय विवाह नगरेको यो स्थितिलाई विश्लेषण गर्दा छोरालाई भन्दा छोरीलाई कडा सामाजिक अनुशासनमा राखेको देखिन्छ ।

यहाँका कामी जातिले बालविवाह, अनमेल विवाह र विधवा विवाहलाई मान्यता नदिइएको पाइन्छ । विवाह गर्ने उमेरको निश्चित नभएपनि सामान्यतया केटाको २०/२२ वर्षदेखि माथि र केटीको १८ वर्ष माथि विवाह गर्ने गर्दछन् । यसको कारण काम गर्न नसक्ने अवस्थाको विवाह उनीहरूको लागि थप बोझ हो भन्ने पाइयो । त्यसैले काम गर्न सक्षम भएपछि मात्र विवाह गर्ने कुरा उनीहरू बताउँछन् तर आजभन्दा १५-२० पुस्ता अगाडिमा भने अनमेल विवाह, विधवा विवाह, केटा केटीमा सक्षम असक्षमता तथा परिपक्वताको कुरा ख्याल नै नगरी विवाह गर्ने परम्परा रहेको कुरा अध्ययनबाट थाहा भयो ।

५.२.५ मृत्यू संस्कार

आँबुखैरेनी गा.वि.सका कामीजातिले मृत्यू संस्कारलाई महत्वपूर्ण संस्कारको रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । हिन्दू संस्कृतिमा विश्वास राख्ने भएकोले पूर्वजन्ममा विश्वास राख्दछन् । पूर्वजन्ममा विश्वास गर्ने भएकाले नै मृत्यूसंस्कार विधिपूर्वक गर्नुपरेको ठान्दछन् । यस संस्कार राम्रोसँग नगरे मृतआत्मा स्वर्ग नजाने र तिनीहरु भूतप्रेत पिशाच बनी परिवारका अन्य सदस्यलाई बाधा पुऱ्याउँदछ भन्ने धारणाको कारण उत्पन्न त्रासले विधिपूर्वक अन्त्येष्टि गर्ने र राम्रोसँग काजक्रिया गर्ने गर्दछन् । काजक्रिया गराउन मृतकका ज्वाइँ भाञ्जाले पुरोहितको काम गर्दछन् । समाजमा कुनै मानिसको मृत्यू भएपछि मृतलाशलाई छरछिमेकी मलामीको रूपमा गएर घाटमा पुऱ्याउँदछन् । आजकाल मलामीको रूपमा गैह्रदलित जाति पनि संलग्न भएको देखिन्छ । घाटमा पुगेपछि मृतकको छोरा भए छोरा नभए दाजु भाईले दागबती दिन्छन् । यी जातिहरुमा कसैले १० दिन कसैले ११ र १३ दिनमा काजक्रिया गर्ने गर्दछन् । अन्तिम दिन मृत आत्मालाई कुनै दुःख, कष्ट नपरोस् भनी गच्छे अनुसार मलामीलाई पैसा वा बस्त्र, टोपी, रुमाल दिनुका साथै भोजन गराउँदछन् भने पुरोहितलाई पैसा, वस्त्र, खाट विस्तारा, खाना पकाउने भाडाँहरु आदि दान गर्ने गर्दछन् । कोही कोहीले १ वर्षसम्म सेता लुगा लगाएर वार्षिक श्राद्ध (वर्खान्त) गर्ने गर्दछन् भने कोही कोहीले ४५ दिन वा ६ महिनामा फुकाउने भनी लुगा फेर्ने गर्दछन् ।

५.३ कामी जातिले मनाउने चाडपर्वहरु

आँबुखैरेनी गा.वि.स का कामीहरुको आफ्नो जातिलाई चिनाउने खालको आफ्नै किसिमका चाडपर्वहरु रहेका छन् । उनीहरु विभिन्न चाडपर्वहरु जस्तै : तीज, दशैं, तिहार, आदि बडो हर्षोल्लासपूर्ण वातावरणमा भोज भतेर र नाजगान गरी मनाउँदछन् । त्यस्ता केही चाडपर्वहरु यसप्रकार छन् ।

(क) तीज

नेपाली हिन्दू महिलाहरुको प्रमुख चाड अन्य जातिका महिलाहरुले भैंँ यस गा.वि.स.का कामी जातिका महिलाहरुले पनि तीज पर्व विशेष धुमधामका साथ मनाउँदछन् । प्रायजसो भाद्र महिनामा पर्ने यस चाडमा माइतीले चेलीबेटी बोलाउँछन् । तीजको अधिल्लो राति गच्छे अनुसारको मीठो मसिनो खानपिन गराउँदछन् जसलाई दरखाने भन्दछन् । दर

खाएको भोलिपल्ट व्रत बस्ने गर्दछन् । उक्त अवसरमा दिदीबहिनीहरु भेट भई दुःखसुख बाँड्ने, रमाइलो गरी गीत गाउने नाच्ने गर्दछन् । तीजमा यस जातका नारीहरुले आफ्नो ईच्छा मुताविकको पति पाउनका लागि र मनका अरु ईच्छा पुराहोस् भनी व्रत बस्ने गरेको पाइन्छ । यो व्रत बस्नाले लोग्ने धेरै वर्ष बाँचिरहोस् र आफू सौभाग्यवती बन्ने पनि उनीहरुको चाहना रहन्छ ।

(ख) बडादशैं

हिन्दु मात्रको मुख्य चाड दशैं हो । हिन्दु धर्म मान्ने अन्य जातिहरु जस्तै ब्राह्मण, क्षेत्री, नेवार, कुमाल, दराई, आदिले जस्तै कामीजातिहरुले पनि रामले रावणमाथि गरेको विजय र दुर्गा भगवतीले राक्षसको वध गरेको उत्सवलाई लिएर मनाउने यस पर्वलाई उत्साह र उमङ्गका साथ मानाउँदछन् । यो चाड मनाउनका लागि देश विदेशमा रहेका आफ्ना घरका सदस्यहरु घर आउँदछन् । दशैं घटस्थापनाका दिनबाट शुरु भएर कोजाग्रत पूर्णिमाका दिन समाप्त हुन्छ । विशेष गरी दशैंमा दुर्गा भवानीको पूजा आराधना गरी सप्तमी, अष्टमी तथ नवमीका दिन कुखुरा, बोका, राँगा आदिको बलि दिन्छन् । कामीहरु दशमीका दिन नयाँ नयाँ कपडा लगाइ आफुभन्दा ठूला बडा मान्यजनहरुको हातबाट टीका जमरा लगाई आर्शिवाद लिने गर्दछन् । यस चाडमा यिनीहरु आफ्नो आर्थिक स्थितिलाई हेरेर गच्छे अनुसार मनाउने चलन पनि पाइन्छ । दशैंको समयमा माइत मावली तथा ससुराली आउने जाने र माछा मासु जाँड, रक्सी, खाने परम्परा यस जातिमा छ । टाढा, टाढा सम्म टीका थाप्न जानुपर्ने भएकोले दशमीका दिनबाट पूर्णिमाको दिनसम्म टीका लगाउने गर्दछन् । विजया दशमीलाई असत्य माथि सत्यको विजयको प्रतिकको रुपमा मानिन्छ । सत्यको विजयको प्राप्तिका लागि शक्तिको आवश्यकता पर्दछ । यो शक्तिको प्रतिमूर्ति भगवती हुन् । त्यसैले कामी जातिहरु नवदुर्गाको नौ दिनसम्म पूजा अर्चना गर्ने गर्दछन् ।

(ग) तिहार

तिहारको गाई तिहारका दिन कामीहरु गोबरको गोवर्द्धन पर्वत बनाई त्यसमा दूधको धारो चढाई गोवर्द्धन पूजा गर्दछन् । उनीहरु गोवर्द्धन पूजा गर्नाले गाईबस्तुको रक्षा हुन्छ, सम्पत्ति र सुख वृद्धि भएर मनको कुरा पुग्छ भन्ने विश्वास राख्दछन् । गाईलाई सयपत्री र मखमली फूलको माला लगाई दिएर पूजा गर्दछन् । गाईलाई चामलको

पीठोको टीका लगाई उक्त दिन मीठो-मीठो खान दिन्छन् । त्यसैगरी भाईटिकाका दिन कामीहरु पनि अन्य जातिहरु भैँ आफ्ना दिदी-बहिनीद्वारा दाजुभाईको वरिपरी तेलको धारा हाली सधैँ हरियो रहन दूबोको र मखमली फूलको माला लगाइ दिँदा दाजुभाई स्वस्थ र दीर्घायु हुन्छन् भन्ने विश्वास कामी जातिहरुमा रहेको छ । यस दिन दिदीबहिनीले दाजुभाईहरुलाई सप्तरङ्गी टीका लगाई दिई लामो आयुको कामना गर्दछन् र दाजुभाईलाई मिठाई, फलफूल खान दिन्छन् । दाजुभाईले पनि आफ्ना दिदीबहिनीलाई आफूले सकेको कपडा अर्पण गर्दछन् । यसै अवसरमा देउसी भैलो खेली अर्थ सङ्कलन गर्नुका साथै मनोरञ्जन गर्दछन् । जसबाट उठेको रकमले यिनीहरुले पछि भोज खाने गर्दछन् । तिहार पर्व मनाउनुको मुख्य कारण दाजुभाई स्वस्थ रहने, आयु लम्बिने, सन्तानहरु फैलाउँदै जाने कुरामा कामी जातिमा विश्वास रहेको पाइन्छ ।

(घ) माघेसक्रान्ति

हरेक वर्ष माघ एक गते वा मकर सक्रान्तिका दिन यो चाड मनाउने गरिन्छ । यस दिनमा कामी समुदायले आफ्ना इष्टमित्र, नातागोतालाई घरमा डाकी सबै एकै ठाउँमा बसी खाने चाडको रुपमा मान्दछन् । मकर सक्रान्तिपछि वर्षायाम शुरु हुने भएकाले हिउँदका दिनहरु हाँसिखुसी बिताइयो र वर्षायाम पनि यसरी नै बितोस भन्ने कामनाको साथ रोटी, खिचडी, तरुल, मासु, जाँड रक्सी आदि खाएर कामी जातीहरुले यो चाडलाई धुमधामसँग मनाउँदछन् ।

उपरोक्त चाडपर्वहरुका अतिरिक्त कामीहरुले फागुपूर्णिमा, शिवरात्री, साउने सक्रान्ति आदि अन्य हिन्दू समुदायले मनाउने चाडपर्वहरु पनि मनाउँदछन् । यसरी विभिन्न चाडपर्वमा इष्टमित्र र सम्पूर्ण परिवारका सदस्यहरु एकै ठाउँमा भेला भई मीठो मसिनो खाई हाँसोरोदन साटी दुःखलाई बिर्सेर हर्षोल्लासका साथ मनाउँछन् ।

५.४ पूजा-आजा

देवन्नति, पूजनीय व्यक्ति वा आत्मालाई प्रसन्न र सन्तुष्ट पार्न गरिने स्वागत सत्कारलाई नै पूजा भनिन्छ । पाप-पूण्य, ईश्वर, भूत-प्रेत आदि कुरामा विश्वास गर्ने कामी जातिहरु असंख्य देवी देवताको पूजा आराधना गर्दछन् । कूल देवता लगायत रुखको फेद, खोलाकोतिर पानीको जताततै देवी देवताको प्रतिमूर्ति स्थापना गरी अनेकौँ देवी-देवताहरुको

पूजा गर्ने गर्दछन् । आँबुखैरेनी गा.वि.स.का कामी जातिहरुमा प्रचलित पूजा आजहरु निम्नानुसार छन् ।

५.४.१ दुर्गा पूजा

वडा दशैंको अवसरमा देवीलाई भवानीको रूपमा पूजा गर्ने चलन यहाँका कामी समाजमा पनि पाइन्छ । नवदुर्गा शुरु भएपछि कामीहरुले आफ्ना पेशागत सामानहरु सबै एकैठाउँ जम्मा गरी दुर्गा देवीको पूजा आरधना गर्ने गर्दछन् । दुर्गा अवधिभर आफ्नो पेशागत कामकाज गर्दैनन् । तर कसैकसैले अष्टमी र नवमी यी दुई दिनमात्र काम नगर्ने गरेको पाइन्छ । यसरी दुर्गा थाप्दा कसैले पाठो काट्ने र कसैले कुविन्दो वा घिरौँलालाई वली मानी काट्ने चलन रहेको छ ।

५.४.२ नाग पूजा

कामी जातिहरुले नागपूजा पनि विशेष रूपमा गर्ने गर्दछन् । आफ्नो घरपरिवार र छरछिमेकमा प्राकृतिक तथा दैवी विपत्ती नआओस् बालीनाली राम्रो होस् भन्ने कामना र विश्वासका साथ पूजा गर्दछन् ।

चामलको पिठो भिजाएर नागको स्वरूप बनाएर मासको आँखा, जौ, तिलको काँचुली बनाइ सिँदुर, कपास, सुपारी, लावा (भुटेको धान) का साथ थानमा गई पूजा गरी गाईको दूध धारा बनाई नागको चित्र भएको कागज घरको मूलढोकामा टाँसी नागले रक्षा गर्दछन् भन्ने विश्वासका साथ यो पूजा सम्पन्न गर्दछन् ।

५.४.३ कूलायन पूजा

कूलायन पूजा गर्नाका लागि कामी जातिहरुमा अत्यन्तै कठिन खालको तौर तरिका हुने प्रचलन पाइन्छ । जस्तै अमलाको पातको टपरी बनाउनु पर्ने नडले कोट्याएर नौमुरी चामल जुटाउनुपर्ने, धेरै मूलको पानी जुटाउनुपर्ने, सेतो कुखुरा र भेडो चाहिने, जेठाजु बुहारी मिलेर कोल पेलने (तेल पेलने परम्परागत काठे मेसिन) जस्ता कार्यहरु गर्नुपर्ने जस्ता अप्ठ्यारा भएका कारण हिजो आज आएर उक्त प्रचलनको सट्टामा आफ्नो वंशको जेठोबाठोको घरमा चामल, धूप, अक्षता, पैसा आदिको पेरुङ्गा (पोकोपारी) जुटाई धुरीमा

बाँधेर राखिन्छ । जुठो सुत्केरो परेमा चोखिई सकेपछि मात्र कूलायनलाई धूप हालेर फेरी दिने प्रचलन पाइन्छ ।

५.४.४ वायु पूजा

वायुपूजा आदि संस्कार कै परिचायक मानिन्छ । वायुपूजा, पुनर्जन्मसँगै सम्बन्धित हुन्छ । तर अकालमा मृत्यू हुने (भुण्डिएर, पोलेर, लडेर, गाडी दुर्घटना भएर आदि) परिवारका सदस्यको नाममा वायु उतारी मर्नेको शान्ति तथा पुनः जन्मको लागि गर्ने पूजा हो । जन्मनेले मर्नु पर्ने र मर्नेले जन्म लिनु पर्ने जस्ता जन्म र पुनर्जन्मको मान्यता हिन्दू धर्ममा विद्यमान छ । मरेपछि पुनर्जन्म हुनु अघिको अन्तिम अवस्थामा मानिसले वायुको रूप लिन्छ । केही गरी मुक्ति पाएन वा पुनर्जन्म हुन सकेन भने शरीर विहीन मानिस वायुको रूपमा भड्किरहन्छ, भन्ने हिन्दू मान्यतामा विश्वास राख्नेहरू पनि पाइन्छन् ।

वायुपूजा वायुरूपमा डुलिरहेको आत्माको पूजा हो तापनि यो धामी भाँक्री विधिद्वारा सम्पन्न गरिन्छ । कामी जातिहरू परिवारको अथवा नजिकको आत्माको स्मरण स्वरूप परिवारका प्रत्येक सदस्यलाई वायुपूजाको प्रसाद दिन्छन् । उपर्युक्त पूजाहरूबाट गाईबस्तुको सुरक्षाका लागि यस गा.वि.स.का कामीहरूले बनदेवीको पूजा, रोगव्याध वा जंगली जनावरहरूबाट मुक्तिका लागि असार महिनाका शनिवार संसारी माइको पूजा गर्दछन् । यसका साथै माघे सक्रान्तिका दिन मृत व्यक्तिको सम्भनामा छोराले पितृ पूजा गर्ने गर्दछन् । यसरी कामी समुदायले विभिन्न देवीदेवताको पूजा आजा गरी बलिदिएमा आफ्नो जीवनको रक्षा हुन्छ र रोगबाट मुक्ति पाइन्छ भन्ने मान्यता अनुरूप विभिन्न पूजाआजाहरू बडो हर्षोल्लासका साथ गर्दछन् । यस वायु पूजा गर्नुको मुख्य औचित्य कामी जातिमा मृत आत्माले आफ्नो वंशमा कुनै दुःख कष्ट नदियोस् मृत शरीरले मुक्ति पाउन सकोस् भनी उक्त पूजा गरेको पाइन्छ ।

५.५ कामी जातिको अन्य जातिसँगको सम्बन्ध

यहाँका कामी जातिको अन्य जाति सँग निकटको सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । आपतविपत परेका बेला एकले अर्कोलाई सहयोग गर्नुपर्दछ भन्ने विश्वास यहाँका सबै जातिमा रहेको छ । यस अध्ययन क्षेत्रमा ब्राम्हण, क्षेत्री, गुरुङ्ग, कामी दमाई सार्की आदि जाति रहेका छन् । यी जातिसँग यहाँका कामी जातिको सम्बन्ध एकअर्कामा परिपुरक छ ।

यहाँका कामी जातिले यी विभिन्न जातिलाई सेवा गर्दै आएका छन् भने अन्य जातिले पनि यिनीहरूलाई सहयोग गरि नै राखेका छन् । यहाँका कामी जातिले ब्राह्मण, क्षेत्रीलाई विष्ट मान्ने गर्दछन् । यिनीहरूले फलाम पिट्ने र गरगहना बनाउने काम गरिदिन्छन् । कामी जातिले यहाँ बसोबास गर्ने अन्य जातिसँग आफुलाई चाहिने रकम सापट लिने गर्दछन् । यसरी सापट लिएको रकम कसैले काम गरिदिएर तिर्ने गर्दछन् भने कसैले व्याज तिर्ने गर्दछन् । कामी जातिको अन्य जातिसँगको सम्बन्ध कस्तो रहेछ भन्ने विषयमा विश्लेषण गरिएको छ ।

५.५.१ ब्राह्मण, क्षेत्री र कामी जातिबीचको सम्बन्ध

यस गा.वि.स.का कामीले ब्राह्मण वा क्षेत्रीलाई विष्ट वा मालिक मान्दै आएका छन् । यिनीहरूले ब्राह्मणका भाँडावर्तन बनाउने गरगहना बनाउनेदेखि लिएर अन्य सम्पूर्ण कार्यहरू गरिदिने गर्दछन् भने ब्राह्मणले पनि यिनीहरूलाई विरामी वा अन्य आपतविपतमा सहयोग गर्दै आइरहेका छन् । यहाँका कामी जातिलाई बाहुन, क्षेत्रीले अछुत जाति भनेर घरभित्र पस्न नदिएपनि अन्य कुरामा भेदभाव नगरिएको यहाँका कामीहरू बताउँछन् । यहाँका कतिपय कामी जातिले क्षेत्री बाहुनकोमा गएर काम गरेबापत ज्याला लिई आफ्नो दैनिक गुजारा चलाउने गर्दछन् । ज्याला स्वरूप कसैले अन्न र कसैले पैसा नै लिने गरेका छन् । यहाँका ब्राह्मण, क्षेत्रीमा छुवाछुतको भावना कम हुँदै आएको छ । कतिपय यी जातिका छोराछोरीहरू कामीको घरमा गई खाना खाने, तास खेल्ने गर्दछन् । यसरी कामीहरूलाई छुन पनि हुँदैन भन्ने भावनालाई यहाँका ब्राह्मण क्षेत्री समुदायले त्यागेर उनीहरूसँग राम्रो सम्बन्ध राख्दै आएको पाइन्छ ।

५.५.२ गुरुङ्ग र कामी जातिबीचको सम्बन्ध

यहाँका गुरुङ्ग र कामीहरूबीच पनि राम्रो सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । गुरुङ्गहरूले यहाँका अलि हुनेखाने कामी जातिको घरमा गई काम गर्न सघाउने गरेको पनि पाइयो । यिनीहरूले कामीको घरमा गई हाकाहाकी रुपमा खाने कुरा खाने गरेका छन् । यी दुवै जातिहरूले जाँडरक्सी खाने र रमाइलो गर्ने समेत गर्दछन् । यसरी सँगै बसेर खाएपनि गुरुङ्गहरूले कामीलाई आफ्नो घरमा भने पस्न दिदैनन् । तर भइपरी आउँदा भने सबैले सबैलाई सहयोग गर्ने गरेका छन् । यसरी यहाँका गुरुङ्ग र कामीहरूबीचमा पनि सुमधुर सम्बन्ध रहेको पाइन्छ ।

५.५.३ दलितहरुबीचको सम्बन्ध

यहाँका दलितहरुमा तँ भन्दा म ठूलो भन्ने भावना अभैपनि रहेको छ । यहाँका कामी र सार्कीहरुमा म ठूलो भन्ने अभिमान रहेको पाइन्छ । यी दुवै जातिले दमाईलाई सानो जातिको रुपमा हेर्दछन् । अध्ययनको क्रममा तपाईँ सार्की र दमाईमा को ठूलो भनी प्रश्न गर्दा उनीहरुले हामी (कामी) ठूलो हो भन्ने जवाफ दिएकाले यिनीहरुबीचमा पनि भेदभावको भावना कायमै रहेको रहेछ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । कामीहरुले सार्की, दमाईहरुलाई आफ्नो घेराभित्र अभैपनि पस्न दिदैनन् । तर एक अर्कालाई भइपरि आउँदा भने आफुले सकेसम्मको एक-अर्कालाई सहयोग गर्ने गरेको बताए ।

अध्याय: छ

कामी जातिको आर्थिक अवस्था र त्यसमा आएको परिवर्तन

६.१ आर्थिक अवस्था

कुनैपनि समाज र जातिको अध्ययन गर्दा त्यस समाजको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था सबल भएको समाजका मानिसहरू र कमजोर आर्थिक अवस्था भएको समाजका मानिसहरूकोबीच ठूलो भिन्नता पाइन्छ । आर्थिक अवस्थाले नै समाजमा स्तर निर्धारण गर्ने भएकाले समाजमा बसेर आफ्ना सम्पूर्ण क्रियाकलाप पुरा गर्नका लागि आर्थिक तत्व नै आवश्यक पर्दछ । मानवीय आवश्यकता पुरा गर्नको लागि पनि आर्थिक तत्व नै आवश्यक पर्दछ । मानवीय आवश्यकता पुरा गर्न मानिसहरू विभिन्न आर्थिक क्रियाकलाप संलग्न भएको पाइन्छ । कसैले जागिर, व्यापार, मजदुरी र कसैले आफ्नो परम्परागत पेशा गरेर जीवन निर्वाह गरिरहेका छन् । कामी जातिले आफ्नो परम्परागत पेशा फलाम तथा सुन पिट्ने गरेको पाइन्छ । आँबुखैरेनी गा.वि.स.का कामी जातिको आर्थिक अवस्थाको अध्ययन गर्ने क्रममा उनीहरूले अपनाएको पेशा, भूमिको विवरण, वर्षदिनसम्म खान पुग्ने-नपुग्ने विवरणका साथै अन्य आर्थिक क्रियाकलाप सहितको अध्ययन गरिएको छ ।

६.१.१ पेशा

आँबुखैरेनी गा.वि.स.का कामी जातिहरू विशेष गरी ब्राह्मण, क्षेत्रीहरूको आसपासमा बस्दै आएका भएपनि आफ्ना परम्परागत पेशामा केहि व्यक्ति लागि रहेको पाइन्छ । फलाम कमाउने तथा बेच्नेका साथै पशुपालन पनि गरेका छन् तर त्यसलाई पेशाका रूपमा मान्न सकिदैन ।

परम्परागत पेशाका अलवा यहाँका कामी जातिहरू कृषि कार्यमा सीमित रूपमा प्रायः कृषि मजदुर (हली, खेताला), निर्माण मजदुर (डकमी, सिकमी) र भरियाको रूपमा कार्यरत रहेको पाइन्छ । पेशागत रूपमा निम्न पेशाहरूको अलवा अधिकांश यस जातिका मानिसहरू अन्य पेशामा पनि संलग्न रहेको पाइन्छ । यहाँ दलित जातिहरूले अपनाउदै आएका पेशाको विवरण तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ८

कामी जातिले अपनाएका विभिन्न पेशाहरु

पेशा	परिवार संख्या	प्रतिशत
परम्परागत भाँडा/गरगहना बनाउने	८	१४.५४
कृषि	१८	३२.७२
ज्याला/मजदुरी	५	९.०९
जागिर	७	१२.७२
नोकरी विदेशी	१७	३०.९०
जम्मा	५५	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८)

कामी जातिको मुख्य पेशा भाँडा तथा गरगहना बनाउने भएतापनि अन्य पेशा नै अहिले आएर मुख्य पेशा बनेको छ । माथिको तालिका अनुसार परम्परागत पेशा अर्थात भाँडा तथा गरगहना बनाउने पेशालाई मुख्य पेशा मान्ने कामी परिवार ८ अर्थात १४.५४ प्रतिशत छन् । यस अध्ययन क्षेत्रका धेरै जसो कामी परिवारको पेशा भने कृषि रहेको पाइयो

अध्ययनका क्रममा यहाँका कामीसँग आफ्नो परम्परागत पेशा छोड्नुको कारण सोधदा यस्तो कामलाई समाजले हेय दृष्टिले हेर्नु, सो कामबाट परिवार धान्न नसकिनु, आधुनिक औजारको लगानी गर्न नसक्नु, आधुनिक किसिमका सरसामानको प्रयोग समाजले गर्न थाल्नु आदि बताउँछन् । तालिमको अभावको कारण राम्रा भाँडा निर्माण नहुनु र निर्माण गरेता पनि बिक्री नभई घाटा परेकाले केही वर्ष पहिलावाटै त्यो पेशा छोडेको कुरा बताउँछन् । कतिपय युवा वर्गलाई यस्तो प्रश्न गर्दा यस सरसामानमा समय खेर फालेर काम छैन बरु विदेश गए पैसा टन्न कमाइन्छ भन्ने उत्तर दिएकाछन् । यसरी यी परम्परागत पेशाहरुको भन् बृद्धि हुँदै आधुनिकता तर्फ जानुको बाबजुद भन भन लोप हुँदै जाँदा यी

जातिहरुको विकास र आधुनिकीकरणको आवस्था पनि भन् भन् दिशाविहिन हुँदै गएको स्पष्ट हुन्छ ।

परम्परागत पेशा र अन्य पेशामा संलग्न नभएबाट बेरोजगार हुन पुगेका यस जातिका सदस्यहरु विभिन्न ज्याला मजदुरी गर्ने कार्यमा संलग्न देखिन्छन् । ज्याला मजदुरी गर्ने परिवार संख्या ५ अर्थात ९.०९ प्रतिशत रहेका छन् । विशेषगरी यिनीहरु अरुको खेतबारीमा काम गर्ने, भारी बोक्ने, ढुङ्गा फोर्ने, काठ चिर्ने जस्ता भारी काममा संलग्न भएका छन् । यस्ता कामहरु मौसमी भएकाले घर खर्चमा आंशिक राहत मिल्छ भने अरु कार्य गर्नका लागि ऋण लिई यिनीहरु काम चलाउने गर्दछन् । दैनिक ज्याला मजदुरीबाट पुरुषले शुरु शुरुमा १०० देखि २०० रुपैयाँ दैनिक प्राप्त गर्दथे भने महिलाले ५०-६० रुपैयाँ प्राप्त गर्दथे तर हाल आएर ज्यालामा परिवर्तन भएको छ । जस अनुसार पुरुषले ३०० देखि ४०० रुपैयाँ र महिलाले २५० देखि ३०० रुपैयाँसम्म प्राप्त गर्दछन् । यसरी समान ज्याला नहुनुमा महिला माथिको विभेद यो जातिमा पनि केहि हदसम्म देखिएको छ । पुरुषको तुलनामा महिलाले शारिरीक श्रम बढी गर्न नसक्नु पनि फरक ज्यालाको एउटा कारण भएको यस जातिका पुरुष वर्गहरु बताउँछन् ।

६.१.२ भु-स्वामित्व

आँबुखैरेनी गा.वि.स.का तीनवटा वडाका जम्मा ५५ घरधुरीका कामीहरुको अधिकांशको स्वामित्वमा रहेको भुमि धेरै छ । आफ्नो जग्गा जमिन कम हुनेले अन्य धनी साहुमहाजनको जमिन कमाएर खाएका छन् । भुमी अचल सम्पत्ति भएको हुनाले यसबाट पनि यिनीहरुको आर्थिक अवस्थाको अड्कल गर्न सकिन्छ । यहाँको भूमीमा बारी र खेत दुवै भएकाले गर्दा भुमीबाट राम्रै आम्दानी भएको पाइन्छ । यहाँका कामी जातिको भुमिको अवस्थाको वारेमा तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ९

भूमिको आधारमा कामी परिवारको विवरण

क्र.सं.	भूमिको क्षेत्रफल	परिवार संख्या	प्रतिशत
१	५ रोपनीसम्म पाखोबारी	१०	१८.१८
२	६ देखि ११ रोपनीसम्म पाखोबारी तथा खेत	३३	६०
३	११ रोपनीभन्दा बढी पाखोबारी तथा खेत	१२	२१.८१
जम्मा		५५	१००

(स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८)

भूमिको आधारमा अध्ययन क्षेत्रका कामी समुदायको आर्थिक स्थिति प्रायको राम्रो देखिन्छ । तनहुँ पहाडी जिल्ला भएपनि यहाँ खेतीयोग्य जमिन बढीमात्रामा रहेको छ । त्यसैले यस गा.वि.स.का कामी जातिको आर्थिक अवस्था मजबुत नै रहेको पाइन्छ । यस अध्ययन क्षेत्रका कतिपय कामी परिवारको पाखो जग्गा बढी र वारी कम भएको देखिन्छ । यहाँका ३३ परिवार अर्थात ६० प्रतिशत कामीहरुको ११ रोपनीसम्म खेत पाखो/वारी भएको पाइयो । यिनीहरुको आर्थिक अवस्था मध्यम वर्गको रहेको छ । ११ रोपनीभन्दा बढी खेत, बारी तथा पाखो हुने परिवारहरु जम्मा १२ अर्थात २१.८१ प्रतिशत रहेका छन् । यिनीहरुलाई अध्ययन क्षेत्रका अन्य जातिसँग तुलना गर्दा मध्यम भएपनि कामी जातिभित्रै तुलना गर्दा भने निकै उच्च आर्थिक अवस्था मान्न सकिन्छ । बाँकी ११ परिवार अर्थात २० प्रतिशत कामीका कतिपय परिवारको आफ्नो जग्गा १ रोपनि मात्र भएको पनि पाइयो । यस्ता परिवारलाई केहि महिनासम्म मात्र खान पुग्ने गर्दछ । यसरी हेर्दा यस्ता कामी परिवारको आर्थिक अवस्था भने निकै कमजोर रहेको देखिन्छ ।

यसरी जग्गा जमिन थोरै र पाखो मात्र भएका परिवारको उब्जनी कम हुनाले यस्ता परिवारका सदस्यहरु कामको खोजिमा भारत लगायत अन्य देशहरुमा गएको पाइन्छ । साथै आर्थिक स्थिति सवल भएका कामी परिवारका सदस्यहरु पनि अरुको लहैलहैमा लागेर विदेश गई जागिर गर्ने गरेको पाइयो ।

आँबुखैरेनी गा.वि.स.का कामी तथा अन्य जातिको मुख्य पेशा कृषि भएकाले यस पेशासँग अन्तरनिर्भर रहेको खेतीपाती र पशुपालनलाई पनि भूमि र आर्थिक स्थिति सँग जोडेर अध्ययन गरिएको छ ।

६.१.३ खेतीपाती

आँबुखैरेनी गा.वि.स.एक कृषिप्रधान गा.वि.स. भएकाले यहाँका अधिकांश मानिसहरु कृषि पेशामा नै संलग्न रहेका छन् । यहाँ सिचाईको राम्रो व्यवस्था भएकोले हरेक किसिमका खेतीहरु लगाउने गर्दछन् । यस गा.वि.स.मा अन्न खेतीमा मकै, गहुँ, धान, भटमास, मास, बोडी घैया आदि उत्पादन हुन्छन् भने तरकारी खेतीमा आलु, मुला, भान्टा, काउली, बन्दा, रामतोरिया, सिमी, घिरौला, लौका, करेला, पिंडालु, फर्सी, काँक्रो, लसुन, प्याज आदि उत्पादन गर्ने गर्दछन् । यसरी उत्पादन गरिएको फलफूल तथा तरकारी बेचबिखन गरेर यहाँका मानिसहरुले एकदमै राम्रो आम्दानी गरिरहेका छन् ।

अध्ययन क्षेत्रका कामी जातिमा पनि प्रायः धेरैजसोले खेतीपातीबाट राम्रो आम्दानी हुने गरेको बताए । प्रायजसो कामी परिवारको जग्गा छेउ भिरालो ठाउँमा हुने हुनाले अन्यको तुलनामा उनीहरुको उत्पादन कम नै हुन्छ तर यहाँ पानीको राम्रो व्यवस्था भएकाले उनीहरुले अरुको जग्गा अधियाँ कमाएर र आफ्नो भएको अलिकति जग्गामा पनि मौसमअनुसारको खेती गरेर राम्रो आम्दानी गरिरहेका छन् । यहाँका कामीको खेतीपातीको तरिका परम्परागत नै छ । यहाँ हलो, कुटो, कोदालोको प्रयोग गरिन्छ । सुन्तला खेती लगाएको जग्गामा भने हलोको प्रयोग नगरी कोदालोको प्रयोग गर्ने गर्दछन् । हाल आएर मोटरबाटोको सुविधा भएकोले केहि धनी कामीहरुले ट्र्याक्टरको पनि प्रयोग गर्न थालेका छन् ।

६.१.४ पशुपालन

कुनै पनि जातिका लागि आदिम पेशाको रूपमा रहेको पशुपालन कृषिको विकास सँगै कृषिको अभिन्न अङ्गको रूपमा रहँदै आएको र किसानहरु पशुपालनलाई कृषिको महत्वपूर्ण पक्ष मान्दै आएका छन् । ठूला किसानहरुमा यो पेशा जे जसरी सञ्चालित छ त्यसै गरी साना वा पिछडिएका किसानहरुमा यो पेशा फस्टाउन सकिरहेको छैन । समग्र आँबुखैरेनी गा.वि.स.पशुपालनका लागि उपयुक्त स्थान मानिन्छ । तसर्थ अन्य समुदायले

जस्तै कामी जातिका परिवारले वस्तुभाउहरु पाल्ने कार्यमा ध्यान दिएको पाइन्छ । यस जातिले पशुपालन गरे पनि त्यो व्यवसायीक रुपमा जीवनयापनको उद्देश्यले नभई घरमा बस्ने महिला केटाकेटीहरुले केही काम पाउँछन् र मल हुन्छ भनेर पालेको देखिन्छ । तर आजकाल कतिपय कामी जातिले यसलाई व्यवसायको रुपमा पनि अपनाएका छन् । यसरी व्यवसायीक रुपमा आफ्नो जमिनमा विकासे घाँस रोप्ने र कतिपयले अरुको जमिन पनि अधियाँ वा कुतमा लिएर घाँस रोप्ने र पशुपालन गर्ने गरेका छन् । यहाँका कामी जातिले आफ्नो खेतबारीमा डालेघाँसहरु लगाउने, गाई, भैसी, बाखाहरुको संख्या बढाउने गरेको देखिन्छ गाई भैसीको दूधबाट राम्रो आमदानी हुनेहुनाले उनीहरुले गाईभैसीको संख्या बढाउँदै आएका छन् भने गोरुहरु थोरै मात्र पाल्ने गरेको देखिन्छ । त्यस्तै धेरै जसो घरमा कुखुरा पालेको भेटिन्छ । यस जातिले पालेका पशुपंक्षीको विवरण तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १०

पशुपालनको आधारमा परिवारको विवरण

विवरण	परिवार संख्या	प्रतिशत
गाई, गोरु, भैसी, बाखा, सुँगुर, कुखुरा	५	९.०९
गाई, गोरु, भैसी, बाखा, कुखुरा	१५	२७.२८
गाई, गोरु, बाखा, सुँगुर, कुखुरा	३	५.४६
गाई, गोरु, भैसी, बाखा	३	५.४६
गाई, गोरु, बाखा, कुखुरा	४	७.२८
भैसी, बाखा, कुखुरा	७	१२.७३
भैसी, बाखा	६	१०.०९
बाखा, कुखुरा	३	५.४६
बाखा	३	५.४६
कुखुरा	४	७.२८
केहीपनि नपाल्ने	२	३.६४
जम्मा	५५	१००

(स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८)

यस अध्ययन क्षेत्रका कामी परिवारले प्राय सबै किसिमका पशुपंक्षीहरु पालेको पाइयो । धेरैजसो घरमा कुखुरा पालेको पाइयो । सर्वेक्षणको क्रममा यस जातिका २,३ घर परिवारले व्यवसायीक रुपमा कुखुरा पालेको पनि भेटियो । यहाँका कामी परिवारले गाईभैसी पालेर दूध विक्री गर्ने पनि गरेका छन् । यसरी विभिन्न किसिमका पशुपंक्षी पालन गरी आफ्नो आर्थिक स्थितिमा दिनप्रतिदिन यहाँका कामीहरुले सुधार ल्याउन प्रयत्न गरिरहेका छन् ।

६.१.५ खाद्यान्न पहुँचको स्थिति

आँबुखैरेनी गा.वि.स का वडा नं. १, २ र ३ का कामी जातिहरुले आफ्नो जमिनमा उत्पादन गरेको खाद्यान्नले सबै घरपरिवारलाई वर्षभरि नपुग्ने गरेको पाइयो । यसरी नपुगेको खाद्यान्न कहाँबाट उपलब्ध गराउनुहुन्छ भनी प्रश्न गर्दा कतिपयले किनेर ल्याउने भन्ने जवाफ दिए भने कतिपयले अरुको घरमा गएर काम गरेर वा अरुको जग्गा कमाउने गरेको बताए । यस अध्ययनको क्रममा उनीहरुको खेतीपातीको आयस्तरबाट उनीहरुलाई खान पुग्छकी पुग्दैन, खान पुगेपनि कति महिना पुग्छ भनेर सर्वेक्षण गरिएको थियो । जसलाई निम्न तथ्याङ्कबाट देखाइएको छ ।

तालिका नं.११

कामी जातिको खाद्यान्न पहुँचको स्थिति :

खाद्यान्न पुग्ने स्थिति (महिनामा)	परिवार संख्या	प्रतिशत
बाह्रै महिना पुग्ने	२५	४५.४५
१-३ महिना पुग्ने	९	१६.३६
३-६ महिना पुग्ने	९	१६.३६
६-९ महिना पुग्ने	१२	२१.८१
जम्मा	५५	१००

(स्रोत स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८)

कामी जातिहरूको बिहान बेलुकाको खानाको समस्या आफ्ना परम्परागत (फलाम र गरगहना बनाउने) पेशाबाट मात्र टार्न असम्भव हुँदै गइरहेको अवस्था छ । त्यसमा पनि यो पेशालाई प्रायः हात पनि लगाउन छाडिसकेको अवस्था छ । त्यसैले जीवननिर्वाहका लागि ज्याला मजदुरीलाई पनि प्रमुख आर्थिक श्रोतको रूपमा यहाँका कामी जातिहरूले अँगालेका छन् । यिनीहरू प्रायः विदेश गएर पैसा कमाउने गर्दछन् । कतिपयले अरुको जग्गा जमिन अधिया कमाइ गरेका छन् । कतिपयले ज्यालादारी, मजदुरी गरी, पशुपंक्षी बेचबिखन गरेर पनि खान नपुग्ने अवस्थामा ऋण लिएर भएपनि जिवन धान्ने गरेका कामी परिवारहरू पनि अध्ययनको क्रममा भेटिए । आफूले उत्पादन गरेको खाद्यान्नले १ देखि ३ महिना मात्र पुग्ने परिवार संख्या ९ अर्थात् १६.३६ प्रतिशत रहेका छन् । यसरी खेतीबाट वर्षदिन सम्म खान नपुगेपछि यहाँका कामी परिवारले अन्य पेशाको विकल्पको रूपमा सिकर्मी, डकर्मी, वैदेशीक रोजगार, ज्याला मजदुरी आदि अपनाउने गरेका छन् ।

६.१.६ खर्चको स्थिति

आर्थिक अवस्थाको परिसूचकको रूप आम्दानीको विवरण मात्र नभई खर्चको विवरण पनि हो । प्रायः नेपालीहरूको आय र व्ययको तालमेल गरी काम गर्ने परीपाटी छैन । आर्जन अनुसारको भोजन भन्ने उक्ति चरितार्थ भएको पाइँदैन । कमाई हुँदा मीठो खाने र नहुँदा छक्क पर्ने परीपाटी प्रायः उत्पीडित जातिमा पाइन्छ । आम्दानी अनुसारको खर्च गर्न प्रायः यिनीहरूले जानेका हुँदैनन् । यसरी धनी त धनी हुँदै छन् तर गरिबहरूले कमाएको बचत गर्न नसक्नु र आकस्मिक खर्च गर्नु परेमा धेरै ब्याजदरमा ऋण लिनुपर्ने बाध्यता यिनीहरूमा छ, भने अर्कोतर्फ खान लाउन पुग्ने अवस्था भएपनि अन्य कार्यका लागि ऋण लिनुपर्ने बाध्यता रहेको छ ।

नेपाली समाजमा प्रचलित 'घाँटी हेरी हाड निल्नु' भन्ने उखान व्यवहारीक जीवनको मार्गदर्शक सिद्धान्त पनि हो । यो उखान अध्ययन क्षेत्रका कामी जातिमा पनि लागु हुन्छ । यी जातिले कुन-कुन शिर्षकमा के कति खर्च गर्दछन् भन्ने कुरा निश्चित रूपमा भन्न सकिँदैन । किनभने यो सवालमा उनीहरू अल्मलिन्छन् र भन्दछन् "कमाएको पैसाले खान लाउन पनि पुग्दैन ।" यसले के कुराको प्रतिनिधित्व गर्दछ, भने प्रायः जसोको घरायसी उत्पादन ज्यादै ज्यून भएकाले वेसाएर (अन्य ठाउँबाट किनेर ल्याउने काम) खान्छन् र आम्दानीको ठूलो हिस्सा अन्न किन्न नै लाग्दछ । खाना खर्चको अलावा लुगा फाटो,

औषधोपचार, पढाई, चाडपर्व आदिमा खर्च गर्दछन् । यी जातिमा अभै पनि विभिन्न चाडपर्वमा आफ्ना इष्ट मित्रको स्वागत जाँड रक्सीद्वारा गरिने प्रचलन रहेको छ । यसले गर्दा खर्चमा भन् बृद्धि हुन जान्छ फलस्वरूप यिनीहरु ऋण लिन बाध्य हुन्छन् । यी जातिको ऋणको स्थिति तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १२

कामी जातिहरुको ऋणको स्थिति

क्र.सं.	ऋणको स्वरूप	घरसंख्या	प्रतिशतमा
१	स्थानीय साहु	३१	५६.३६
२	बैंक	१२	२१.८१
३	ऋण नलिने	१२	२१.८१
	जम्मा	५५	१००

(स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८)

उक्त तालिका अनुसार कामी जातिहरुले कुल घरमध्ये ३१ घरकाजम्मा जम्मा ५६.३६ प्रतिशतले स्थानीय साहूबाट ऋण लिने गरेको देखिन्छ भने १२ घरका जम्मा २१.८१ प्रतिशतले बैंकबाट ऋण लिने गरेको देखिन्छ । तालिका अनुसार कुल १२ घरका २१.८१ प्रतिशतको मात्र ऋण लिनु नपर्ने स्थिति देखिएको छ । यी १२ घरपरिवार कामी मध्येका सम्पन्न परिवार अन्तर्गत पर्दछन् । यी परिवारको आफ्नै जग्गाजमिन प्रयाप्त छ जसमा उनीहरुले तरकारी खेती र सुन्तला खेती गर्ने गर्दछन् । त्यस्तै गरी कतिपय परिवारको आफ्नै ब्यपार ब्यावसाय छ । यस्तो ब्यापार ब्यावसाय गर्ने मध्येका एक कमल रसाइली पनी हुन् जसको आफ्नै सुनचाँदी पसल छ । त्यस्तै अर्का टेक बहादुर वि.क. जसले तामाका भाँडाको व्यापार सञ्चालन गरेका छन् । यस्तै अर्का डम्बर बहादुर वि.क.जसले धानको मिल सञ्चालन गरेका छन् । यसरी यस्ता परिवार ऋण नलिने परिवार अन्तर्गत परेका छन् भने कतिपय यस्तै ब्यापार व्यवसाय गर्ने परिवारले आफ्नो ब्यापारको लागि ऋण लिएका छन् ।

अध्ययनको क्रममा बैंक भन्दा साहु महाजनसँग ऋण लिनुपर्ने किन ? भन्ने सवालमा ऋणीहरु बताउँछन् कि बैंकसँग ऋण लिन धितो चाहिन्छ, महिना महिनामा ब्याज बुझाउनु पर्छ, तोकिएको समयमा किस्ता बुझाउनु पर्छ, धितोको निमित्त कतिपयसँग जग्गा नभएको र भए पनि कमसल भएकाले ऋण दिनको निमित्त बैंकले अस्वीकार गर्ने र बैंकसँग ऋण लिन झण्डा हुने उनीहरु बताउँछन् । स्थानीय साहुमहाजनसँग आवश्यक परेको बेलामा काम चलाउन सकिने हुनाले प्रायजसो कामी जातिले साहुसँग ऋण लिएका छन् । बैंकसँग ऋण लिन झण्डा हुन्छ भन्ने सानो मानसिकताका कारण उनीहरु साहु महाजनलाई सयकडा २ देखि ३ रुपैयाँ महिनामा ब्याज तिर्न बाध्य छन् ।

६.२ आर्थिक पछौटेपनका कारणहरु

आजको जटिल विश्व परिवेशमा मानव समुदायको दैनिक जीवनको मुख्य इन्धन नै अर्थ हो । अर्थ बिनाको जीवन जिउन कल्पना पनि गर्न सकिदैन । अहिलेको सुविधासम्पन्न समयमा पनि कामी जातिहरु अन्य जातिहरुको तुलनामा दीनहीन अवस्थामा जीउनुपर्ने अवस्था छ । यो अवस्था रहनुका कारणहरुमा मुख्यतया सामाजिक कारण, शैक्षिक कारण र आन्तरिक कारणहरु नै हुन् । यिनीहरुको विश्लेषण यस प्रकार छ ।

६.२.१ सामाजिक कारण

मध्ययुगीन सामन्ती तथा दास प्रवृत्तिको उपज जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत प्रथा आजको वैज्ञानिक युगमा पनि हट्न सकेको छैन । यो प्रथाले उत्पीडित जातिहरु स्वतः स्फूर्त रुपमा कुनै पनि कार्यमा लाग्न सकेका छैनन् र लागेका केही व्यक्ति पनि मानसिक तथा शारिरीक यातना खेप्न बाध्य छन् । आफ्नो खुबी र दक्षता भएर पनि चाहेको काम गर्न बन्देज गरेका प्रशस्तै घटनाहरु पाइन्छन् । सामान्य दोकान, होटल पेशा यही कारणले नचल्ने स्थिति छ । बाध्यतावश आफ्नै पेशामा खुम्चिनुपर्ने, मजदुरीमा लाग्नुपर्ने या त बेरोजगार रहनुपर्ने स्थितिले उनीहरु आर्थिक रुपमा अगाडि बढ्न सकेका छैनन् ।

६.२.२ शैक्षिक कारण

शूद्रलाई अर्ति, बुद्धि, ज्ञान तथा मन्त्र उच्चारण गर्न तथा लेखपढ गर्न दिनु हुन्न भन्ने कुरा मनुको उपदेश हो । यही उपदेशलाई शिरोधार्य गरेको हाम्रो समयमा कामी जातिले वि.सं. २००७ सालसम्म, वास्तवमा भन्दा नयाँ मुलुकी ऐन २०२० नबन्दासम्म शिक्षा आर्जन

गर्ने मौका अन्य जाति सरह पाएनन् । उनीहरूले चेतनास्तर विकास गर्ने मौका पाएनन् र केहि पढेलेखेका व्यक्तिमाथि पनि अनेकौँ सामाजिक अशत्रुप्रहार भैरहने गरेकोले उनीहरूले सामाजिक विकासको क्रममा उल्लेख्य रूपमा योगदान दिन सकेनन् । आज कामी जातिमा केहि शैक्षिक स्तर उठेको भए पनि व्यवहारिक रूपमा लागु गर्न अनेकौँ कठिनाई परिरहेको छ । जबसम्म वर्गीय चिन्तन र दृष्टिकोण स्पष्ट रूपमा उजागर हुनसक्दैन तबसम्म यो प्रथालाई जोगाई राख्ने प्रयाश भइरहने छन् । त्यस्तो अवस्था रहुन्जेल कामी जातिहरूको आजको समस्याले निकास नपाउने देखिन्छ ।

६.२.३ आन्तरिक कारण

कामी जातिहरू आर्थिक रूपमा पछि पर्नामा उनीहरू स्वयम् पनि केहि हदसम्म जिम्मेवार रहेको कुरालाई नकार्न सकिन्न । कतिपय कुरालाई उनीहरू संयमी र विवेकपूर्ण रूपले व्यवहार गर्दा पनि आर्थिक पक्ष सुधार हुनसक्छ । आपसी कलह, परम्परागत पेशा (फलाम सम्बन्धी आरनको काम) प्रति हिनता बोध, फजुल खर्च, मध्यपान गर्ने प्रवृत्ति, बोझिलो परिवार आदि जस्ता कारणले गर्दा उनीहरू आफ्नै कारणबाट पनि गरिब बनिरहेका छन् ।

६.३ अध्ययन क्षेत्रका कामी जातिहरूको आर्थिक अवस्थामा आएको परिवर्तन

आधुनिक सभ्यताको विकास संगसंगै आँबुखैरेनी गा.वि.स.का कामीहरूको आर्थिक अवस्था पनि दिन परदिन सुधैँ आइरहेको छ । उनीहरूमा व्याप्त रहेको परम्परागत मान्यता समयको कालचक्रसँगै विस्तारै परिमार्जन हुँदै आइरहेको छ । आफ्नो जीवन निर्वाहको प्रमुख पेशा भनेको फलाम पिट्ने र अन्य जातिहरूलाई विक्री गरी त्यसबापत प्राप्त हुने आम्दानीले आफ्नो दैनिकी चलाउने मात्र हो भन्ने परम्परागत मान्यतालाई त्यागदै उनीहरू आधुनिक कृषि पेशातर्फ पनि आकर्षित हुँदै आएका छन् र त्यसबापत राम्रो आम्दानी गरिरहेका छन् । कतिपय बुढापाकाहरू परम्परागत पेशालाई त्यागेमा आफुहरूलाई राम्रो नहुने भन्दै सोही पेशा अँगालिरहेका छन् भने कतिपयचाँहि गैरदलितहरूले मात्र गर्ने भनिएको गाईभैँसी पालनतर्फ लागि राम्रो आम्दानी गरिरहेका छन् । समयको परिवर्तनसँगै गैरदलितहरू पनि उनीहरूको सो पेशालाई सहज रूपमा स्वीकार गर्दै कामी जातिहरूलाई आफैँ स्वसरहको व्यवहार गरिरहेका छन् ।

अध्ययन क्षेत्रका कतिपय दलित वर्गका मानिसहरुले आफ्नै क्षेत्रफलभित्रको जग्गामा सुन्तला खेती गरी राम्रो आमदानी गरिरहेका उदाहरणहरु पनि प्रशस्तै छन् । यस गा.वि.स.को वडा नं. ३ का हर्ष बहादुर विश्वकर्माको आफ्नो स्वामित्वमा रहेको तीन रोपनी जग्गामा करिब १००० बोट सुन्तला लगाई वार्षिक करिब दुई लाख रुपैयाँ आमदानी हुने गरेको बताउँछन् भने वडा नं. २ का राम बहादुर वि.क.ले आफ्नो गोठमा दुई माऊ विकासे जातका गाई पाली त्यसबाट दैनिक करिब २० लिटर दुध नजिकैको सहकारीलाई विक्री गरेर मासिक करिब १२,००० रुपैयाँ आमदानी गरिरहेको बताउँछन् ।

पछिल्लो समय शिक्षाको विकास सँगसँगै कतिपय कामी जातिका युवायुवतीहरुले विभिन्न क्षेत्रमा रोजगारी पाएर आफ्नो आर्थिक स्थितिलाई मजबुत बनाइरहेका उदाहरणहरु यस अध्ययन क्षेत्रमा प्रशस्तै छन् भने कतिपय सामान्य पढेलेखेका दलित जातिका युवायुवतिहरु वैदेशिक रोजगारको सिलसिलामा विदेश गई केहि पैसा कमाएर ल्याई गाउँमै पसल व्यवसाय सञ्चालन गरी बसेका उदाहरणहरु पनि छन् । अन्य गा.वि.स.हरुको तुलनामा यो ग.वि.स.का कामी जातिहरुको आर्थिक अवस्था मजबुत रहेको देखिन्छ । यस गा.वि.स.का प्रायः कुनैपनि कामी जातिका घरका युवायुवतिहरु बेरोजगारीको रुपमा रहेका छैनन् भने बुढापाकाहरु समेत परम्परागत पेशामा आवद्ध भएर आफ्नो आर्थिक स्थितिलाई मजबुत बनाइरहेका छन् । पहिले पहिले खानसमेत धौ धौ पर्ने कामी जातिहरु अहिले आधुनिक सेवासुविधासँग अभ्यस्त भइसकेका छन् । यस गा.वि.स.का १, २ र ३ वडाका लगभग सबै कामी जातिहरुका घरमा मोबाइल, रेडियो, टेलिभिजन लगायत आधुनिक सञ्चार सामग्रीहरुको राम्रो पहुँच रहेको छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने यहाँका कामी जातिहरुको आर्थिक स्थिति दिनपरदिन समृद्ध हुँदै आइरहेको छ ।

आर्थिक परिवर्तन नै कुनै पनि समुदायको सबैभन्दा महत्वपूर्ण कारक तत्व हो । आर्थिक परिवर्तनद्वारा नै अन्य परिवर्तनहरु सम्भव हुने भएकाले यहाँका कामी जातिका धेरै बालबालिकाहरु गुणस्तरीय शिक्षा लिइरहेका छन् भने कतिपय युवायुवतिहरु पनि देशको राजधानीलगायत अन्य क्षेत्रमा उच्च शिक्षा ग्रहण गरिरहेका छन् ।

अध्याय : सात

सारांश तथा निष्कर्ष

७.१ सारांश

यो शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य आँबुखैरेनी गा.वि.स.का कामी जातिको सामाजिक, साँस्कृतिक तथा आर्थिक पक्षको अध्ययन गर्नु हो । अध्ययन क्षेत्रमा २०६८ सालमा स्थलगत सर्वेक्षण गरि कामी समुदायसँग सम्बन्धित विभिन्न तथ्याङ्क संकलन गर्दा प्राथमिक विधि अर्न्तगत सहभागि अवलोकन, प्रश्नावली, र द्वितीय विधि अर्न्तगत सरकारी एवं गैरसरकारी प्रशासन सामग्री प्रयोग गरियो ।

यस आँबुखैरेनी गा.वि.स. वडानं. १, २ र ३ का ५५ कामी घरपरिवारमा जम्मा पुरुषको संख्या १६१ र महिलाको संख्या १७२ रहेको छ । यहाँ वृद्धको जनसंख्या निकै कम रहेको देखिन्छ ।

नाचगान, धर्मप्रथा, चाडपर्व मनाउने परम्परा, वैवाहिक मान्यता आदि सामाजिक प्रचलन, जन्म संस्कार मृत्यू संस्कार महत्वपूर्ण संस्कारका रूपमा यहाँका कामी जातिले लिने गरेको पाइन्छ । साँस्कृतिक मूल्य मान्यताहरुमा कामी जातिको जातिगत विशेषता र निजी जीवनशैली प्रतिबिम्बित भएको पाइन्छ ।

देवी-देवता, स्वर्ग-नर्क, पाप-पूण्य, पूर्णजन्म र भाग्य जस्ता कुरा हिन्दूधर्मका प्रमुख विशेषताहरु हुन् र यसमा कामी जातिको प्रमुख आस्था भेटिन्छ । दान-पूण्य र वली दिएमा धर्म हुन्छ, पाप नाश हुन्छ, ईश्वर खुसी पारे स्वर्गको ढोका खुल्दछ भन्ने धारणा यस जातिमा रहेकोले विभिन्न चाडपर्वहरु जस्तै: दशैं, तिहार, तीज तथा पूजाआजामा कुलायन, नाग र वायु पूजा आदि गर्दछन् ।

पेशागत रूपमा सामान्य पृथकता रहेको भए पनि सामाजिक चालचलन, रीतिरिवाज र प्राय खानपीन र भेषभुषामा समान देखिने यी जातिहरुलाई अभै पनि मन्दिर, कुवा पँधेरोमा भेदभाव गरेको पाइन्छ । आजभोलि पहिलेको तुलनामा यस किसिमको भेदभाव क्रमशः न्यून हुँदै गएको महसुस यहाँका कामी जातिहरुले गरेका छन् । उनीहरुको जीवन निर्वाहको मुख्य आधार कृषि र परम्परागत पेशा नै हो । परम्परागत पेशा आधुनिक

कारखानाबाट उत्पादीत बस्तुको आधारमा कम चल्ने भएकोले दिनानुदिन घट्दै गएको र त्यसबाट जीवन चलाउन धौ-धौ भएको छ । उनीहरूले आफूसँग भएको जमिनमा तरकारी र सुन्तला लगाएका छन् त्यसबाट कतिपयले राम्रो आमदानी गरिरहेका छन् । यहाँको जमिनमा उर्वरा शक्तिबढि नै देखिन्छ तर यस जातिका कतिपय घरपरिवारको जमिनको मात्रा कम भएकाले उनीहरूलाई अरुको जमिन कमाउनु पर्ने बाध्यता छ । यसरी गरिएको खाद्यान्न उत्पादन जीवन गुजाराका निमित्त अति न्यून परिमाण हो । त्यसैले उनीहरूले बाँकी अपुग खाद्यान्न बेसाएर ल्याउनु पर्ने बाध्यता छ भने ज्यालामजदुरीबाट आएको रकमको अधिकांश हिस्सा खर्च हुन्छ । उचित किसिमका ज्याला मजदुरीमा पनि असमान ज्याला विद्यमान छ । अर्कोतर्फ बाली प्रथा र सस्तो श्रमशोषण हुने प्रथा पनि कायमै छ । जहाँ एक बालीघरको वार्षिक कृषि कार्यका लागि आवश्यक सामग्री हलो, जुवा बनाउने, फाली, कोदाली, हँसिया अर्जापने कार्य न्यून खाद्यान्न र न्यून रकम लिएर गर्दछन् ।

वर्षभरि काम गरेर पनि दुई छाक खान पुग्ने गरी जीवन चलाउन यहाँका कतिपय कामी जातीहरू सक्षम छैनन् र विवशताको साथ ऋण काढ्न बाध्य हुन्छन् । यसरी ऋण लिएबापत उनीहरू सयकडा २ देखि ३ रुपैयाँ सम्म व्यज तिर्ने गर्दछन् । यसरी खान नपुग्नेहरूले हुने खानेहरूको निगाहमा बाँच्नु परेको परिस्थिति स्पष्ट देखिन्छ । कामी जातिलाई अन्य जातिहरूले उनीहरूको अनुकूल समयमा भेदभाव गरेको पाइन्छ । कुनै बेला उनीहरूलाई (गैर दलितहरूलाई) आपत् विपत् र सहयोगको आवश्यकता परेको बेला कुनै रोकतोक नगर्ने अन्यथा भेदभाव यथावत रहेको देखिन्छ । भेदभाव गर्नमा बालक, बृद्ध, महिला, शिक्षक, कर्मचारी, राजनैतिक कार्यकर्ता समाजसेवी आदि जस्ता सामाजिक परिवर्तनका पक्षधर पनि देखिन्छ । सार्की र कामी जातिमा पनि म ठूलो भन्ने दुवैको अभिमान रहनु दलित जाति बीचको ठूलो दुर्गुण मान्न सकिन्छ । अन्तमा कामी जातिको वर्तमान अवस्थाको दोषी हाम्रो हिन्दू धर्मको व्याख्या, दर्शन, सामन्तवादी संस्कार र दोषपूर्ण जातिगत सामाजिक संरचना र स्वयं कामी जातिहरूको बीच अज्ञानताको कारण विद्यमान हिनताबोध नै रहेको बुझिन्छ ।

७.२ निश्कर्ष

अध्ययन क्षेत्रका कामी जातिहरू अरु जातिहरूसँग घुलमिल हुँदै आएका हुनाले र बजार क्षेत्र नजिकै भएकाले गर्दा यिनीहरूमा पनि आधुनिकीकरणको प्रभाव परेको छ ।

रहनसहन, भेषभुषा, भाषाशैली आदिमा परिवर्तन देखिन्छ । संस्कारहरूलाई उनीहरूको आफ्नै शैलीमा अध्ययन गरिएपनि त्यसमा धेरै नै रीतिथितिहरू बाहुन, क्षेत्रीको जस्तै देखिन्छ । जन्मेपछि छैटी गर्ने, न्वारान लगायत अन्य संस्कारहरू उच्च जातिले जस्तै गरि गर्ने गरेको पाइन्छ । विवाह र मृत्यू संस्कारमा पनि अरु जातिहरूको प्रभाव परेको देखिन्छ । यहाँका कामी जातिमा शिक्षाको स्तरमा सुधार आएको छ । यहाँ सरकारी नीजि क्षेत्रबाट प्रौढ शिक्षा सञ्चालन भएको छ । जसबाट दलित जातिको शैक्षिक स्थितिमा धेरै नै सुधार आएको पाइन्छ । सामाजिक अवस्थामा परिवारको आकार, शिक्षा तथा साक्षरताको अवस्था, स्वास्थ्य अस्पताल र स्वास्थ्य संस्थाहरूको उपयोग खानेपानीको स्रोत र स्तर, भाषा, धर्म र महिलाको सामाजिक स्थितिको मुल्याङ्कन सन्तोषजनक देखिन्छ । हिजोआज यिनीहरूको सामाजिक अवस्थामा पहिलेको भन्दा धेरै नै सुधार भएको देखिन्छ । यो सुधारको लागि उनीहरू स्वयंमा नै चेतना जाग्न थालेको पाइन्छ । आम्दानीका स्रोतहरूमा पनि यहाँका धेरैजसो कामीहरूको राम्रै देखिन्छ भने कतिपय चाहिँ अत्यन्तै पिछडिएका छन् । यस्ता पिछडिएका कामीहरूको आफ्नो जग्गाबाट आम्दानी कम हुने हुनाले यिनीहरूले आम्दानीको स्रोतको रूपमा अन्य पेशालाई अँगालेको पाइन्छ । अन्य पेशाहरूमा सिकर्मी, डकर्मी, ज्यालामजदुरी, वैदेशिक रोजगार आदि रहेका छन् । यसरी विभिन्न पेशामार्फत यिनीहरूले आयआर्जन गरेको पाइन्छ ।

यस आँबुखैरेनी गा.वि.स.का कामी जातिको मुख्य पेशा भनेको कृषि नै हो भने कतिपयले आफ्नो विष्टहरूबाट प्राप्त अन्न लगायत अन्य चीजहरूबाट गुजारा गरेको पाइयो । यहाँ सिचाईको राम्रो व्यवस्था भएकाले यहाँका धेरैजसो कामीहरूले आफ्नो बारीमा सुन्तला खेती र तरकारी खेतीका साथै विकासे जातका गाई पाल्ने गरेका छन् । तर कतिपय कामीको जग्गा छेउमा हुने र पाखो बढी हुने हुनाले उब्जा बढी हुँदैन । यस्ता वर्गलाई आयमुलक सीप सिकाउने, भीर पाखाहरूमा फलफूल तथा बोटविरुवा रोप्न उत्प्रेरणा जगाउनुपर्दछ । यहाँका कामी जातिलाई आरनको निमित्त अत्याधुनिक तालिमको व्यवस्थाका साथै मेसिनरी सामान उपलब्ध गराउने जस्ता कार्यहरू गर्न सकेमा यस गा.वि.स.का कामी जातिका सबै परिवारको आर्थिक स्थितिमा सुधार अवश्य आउने छ ।

कामी जातिको ऐतिहासिक, सामाजिक, साँस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थाको अध्ययन गर्दा यी जातिहरू ऐतिहासिक कालक्रमदेखि नै उत्पत्ति भएको आर्य समूह अन्तर्गत

पर्ने इण्डो आर्यन धर्मबाट प्रभावित जातिहरु भएको स्पष्ट हुन्छ । समाज विकासको क्रमसँगै समाजमा घुसेका अनेकौं विकृतिमध्ये जातीय भेदभाव र छुवाछुत एक प्रमुख विकृति हो । यस्तो जातीय भेदभाव र छुवाछुत एक प्रमुख विकृति कै रुपमा रहेको छ । यस्तो जातीय भेदभाव र छुवाछुतको भावनालाई समाप्त गरी सबै काम समान हुन भनी कामको सम्मान गरिएको खण्डमा यहाँका कामीहरुको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन सकिन्छ । कामी जातिले गर्ने जन्मदेखि मृत्यूसम्मका विभिन्न संस्कार सम्पन्न गर्दा ब्राह्मण र क्षेत्रीले जस्तै भोजभतेर गरेर सम्पन्न गर्दछन् । गर्भवति महिलालाई सुत्केरी गराउन अस्पताल लैजाने वा महिला स्वास्थ्य स्वयम् सेविकाको सहयोगमा लिने गर्दछन् । किरिया वा वरखी वार्दा आफ्नो अनुकुल हुनेगरि गर्ने, आफ्ना बालबच्चालाई स्कूल पढाउने, स्कूल जाने उमेर वितिसकेका महिलाहरुले प्रौढ कक्षामार्फत शिक्षा लिने गरेको पाइन्छ । यो जातिको सामाजिक अवस्था पनि सुधारोन्मुख नै देखिन्छ । यस जातिको आर्थिक स्थितिमा पनि क्रमिक रुपमा सुधार आएको पाइन्छ । हाल आएर आधुनिक कृषि प्राणाली, व्यापार, व्यवसाय गर्ने गरेको पाइन्छ । पहिले यो जातिलाई उच्च जातिले निकै दबाउने, हेप्ने, नराम्रो व्यवहार गर्ने गरेकोमा हाल छोइछिटो हाल्ने, सार्वजनिक स्थल, मठमन्दिर स्कूल, पँधेरा, अस्पतालमा उच्च र नीच जातिको भावना क्रमशः घट्दै आएको पाइन्छ ।

यसरी निष्कर्षमा के भन्न सकिन्छ भने सामाजिक रुपले कामी जातिहरु स्वयं आगाडि नबढेसम्म उनीहरुको सामाजिक स्थिति माथि उठ्न सक्दैन । यी अन्तर पक्ष (सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक) नउठेसम्म कामी जातिहरु राजनीतिक रुपमा अगाडि बढ्न सक्दैनन् । नीति निर्माण पक्षमा यी जातिहरुको महत्वपूर्ण सहभागी भए पछि मात्र समाजमा यी जातिको सबै पक्षको आमूल परिवर्तन सम्भव छ । यसरी आमूल परिवर्तन नभएसम्म अन्य विकासलाई सान्दर्भिक मान्न सकिन्न । त्यसैले पनि यी जातिहरुको सामाजिक सांस्कृतिक र आर्थिक समस्या स्वयम् दलित जातिहरुको मात्र नभई समग्र समाज र देशको समस्या हो भनी महत्व दिएको खण्डमा यिनीहरुको सम्पूर्ण कुरामा सुधार आउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

ओझा, पवनकुमार २०५३, नेपालमा जातीय भेदभाव उन्मुलन र कार्यान्वयन, राष्ट्रिय मानवअधिकार सम्मेलन, काठमाण्डौ ।

उपाध्याय, गोपीरमण २०४९, हिन्दूधर्मभित्र मानव उत्पीडनका सन्दर्भहरू, सहयोगी साथीहरू, जावलखेल, ललितपुर ।

याख्याराई, दुर्गाहाङ्ग, ऋग्वेद, १० मण्डल शुक्त १०, २०५३ बाट उद्धृत, ब्राम्हणवाद विरुद्ध जनजाती उत्पीडित वर्ग, जावलाखेल, ललितपुर ।

दाहाल, डिल्लीराम २०५६, नेपालका केही पिछडिएका जातिहरूको सामाजिक आर्थिक अध्ययन, नेपाल एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर, काठमाण्डौ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ धारा १५(४) श्री चण्डेश्वरी प्रकाशन प्रा.लि. भेटाहिटी, काठमाण्डौ ।

पहाडी, कृष्ण २०५३, नेपालमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, कानून र कार्यान्वयन (इन्सेक) राष्ट्रिय मानवअधिकार सम्मेलन तथा कार्यपत्र ।

विश्वकर्मा, पदमलाल, छविलाल २०५२, नेपालको संविधान र उत्पीडित जातिको अवस्था, उत्पीडित दलित जातीय मुक्ति समाज र ग्रिन्सो नेपालद्वारा आयोजित गोष्ठी ।

विश्वकर्मा रविनकुमार २०५५, कानूनको परिदृश्यमा दलितहरूको स्थिति, इन्ट्रासिप, कानून संकाय, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।

भट्टराई, बाबुराम २०५६, नेपालको राजनीतिक परिदृश्यमा दलितहरूको स्थिति जनउत्थान, जेष्ठ जनउत्थान प्रतिष्ठान, पुतलीसडक, काठमाण्डौ ।

विश्वकर्मा, रुपलाल २०४७, शुभकामना सन्देश,

लम्जेल, रविमान: समानता २४,

विश्वकर्मा, हिरा २०५९, दलित आन्दोलनमा हिरा विश्वकर्माका समसामयिक विचारहरू

लाम्मादे, भोजमान २०६१, नेपालमा दलित मानवअधिकारको अवस्था: २००४ र कानुनी व्यवस्था ।

विश्वकर्मा, टेकबहादुर २०५३, नेपालमा जातिभेद र विश्वकर्माको इतिहास

कमैया श्रम (निषेध गर्ने) संवन्धी ऐन, २०५८

राष्ट्रिय दलित आयोग, स्मारिका, काठमाण्डौ २०५९

मानवअधिकार आयोग ऐन, २०५३

परियार, गोविन्द/विश्वकर्मा विनोदकुमार २०६६, नयाँ नेपालमा दलित

D.D.C..., Tanahun +Anbukhaireni VDC.

Human Rights, Year Book (1993/1994/2010), INSEC

Human Development Report, 2010

Sharma, Pragya Raj. Caste, Social Mobility and Sankritization: A study of Nepal's Old Legal Code, Kailash Magazine 1977, Vol. 4 P277-299

अनुसूची: १

तनहुँ जिल्ला अन्तर्गत आँवुखैरेनी गा.वि.स. का कामी (विश्वकर्मा) जातिको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक अबस्था : एक अध्ययन प्रश्नावली:-

१. सामान्य विवरण :-

घरमूलीको नाम, थर : वडा: टोल:
लिङ्ग: उमेर: भाषा: शिक्षा:

क.

२ पारिवारिक विवरण :-

क्र.सं.	घरमूलीसंगको संबन्ध	लिङ्ग	उमेर	शिक्षा	वैवाहिक स्थिति	पेशा	कैफियत

३. घरको प्रकार :

(क) छाप्री (ख) कच्ची (ग) पक्की

४. तपाईं विरामी हुनुभयो भने सर्वप्रथम कहाँ जानुहुन्छ ?

(क) अस्पताल (ख) धामीभाँक्री (ग) घरेलु उपचार (घ) अन्य

५. तपाइको खानेपानीको स्रोत के हो ?

(क) धारा (ख) कुवा (ग) खोलानाला (घ) अन्य

६. परम्परागत पेशा कति जनाले गर्नुहुन्छ ?

(क) परिवारका सबै सदस्यले (ख) आधा सदस्यले (ग) महिला सदस्यले

(घ) पुरुष सदस्यले

७. परम्परागत पेशामा सबैभन्दा बढी के बाट आम्दानी गर्नुहुन्छ ?

(क) बालीनालीबाट (ख) ज्यालादारीबाट (ग) अन्य

८. परम्परागत पेशामा केही समस्याहरु छन् ?

(क) छन् (ख) छैनन्

९. परिवारका सदस्य विदेश गएका छन् ?

(क) छन् (ख) छैनन्

१०. छन् भने जाँदा कसरी गए ?

(क) आफुखुसी (ख) अरुको लहै लहैमा (ग) सल्लाह वमोजिम

११. तपाइको घरमा समय तथा सञ्चारका साधनहरु के के छन् ?

(क) रेडियो (ख) घडी (ग) टेप (घ) टि.भी

१२. खाना पकाउन इन्धनका लागि के प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

(क) दाउरा (ख) मट्टितेल (ग) गोबरग्याँस

१३. धारा पँधेरामा जातीय भेदभाव छ की छैन ?

(क) छ (ख) छैन

१४. छिमेकीका अन्य (उपल्ला) जातिहरुले तपाँईलाई कस्तो व्यवहार गर्छन् ?

(क) समानमूलक (ख) असमानमूलक

१५. सवैभन्दा बढी के मा भेदभाव गर्दछन् ?

(क) पानी छुन दिदैनन् (ख) घरभित्र प्रवेश गर्न दिदैनन्

(ग) मन्दिरमा सँगै पुजा गर्न दिदैनन् (घ) सभागोष्ठीमा प्रवेश गर्न दिदैनन् ।

१६. चिया पसलमा पसलेले तपाईंलाई समान व्यवहार गर्छन् ?

(क) गर्छन् (ख) गर्दैनन्

१७. यदि गर्दैनन् भने

(क) चिया खाएपछि गिलास धुन लगाउँछन् ?

(ख) की तपाईं आफै गिलास धुनुहुन्छ ?

(ग) अरु ग्राहक आएपछि अलगगै बस्न भन्छन् ?

१८. छिमेकीका उपल्ला जातिहरु तपाईंको घरमा आएर खाने गर्दछन् ?

(क) छन् (ख) छैनन्

१९. खाने गर्दछन् भने धेरैजसो के गर्दछन् ?

२० खानेक्रममा कसरी खान्छन् ?

(क) हाकाहाकी (ख) लुकीछिपी

२१. तपाईं तपाईंको वर्तमान अवस्थादेखि सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?

(क) छ (ख) छैन

२२ भेषभूषा (कपडा, गरगहना आदि) लगाउने कुरामा पहिलो र दोस्रो पुस्ताकाबीच अन्तर छ की छैन ?

२३. तपाईंहरु र दमाई, सार्कीमा को ठूलो हो भन्नुहुन्छ ?

२४. जाति अनुसार गरिने पूजाहरु कुन-कुन हुन ?

(क) (ख) (ग) (घ)

२५. वर्षभरि मनाइने मूख्य चाडपर्वहरु कुन कुन हुन ?

(क) (ख) (ग) (घ)

२६. आफ्नो जीवन चक्रमा गरिने संस्कारहरु :

(क) जन्म (ख) व्रतबन्ध (ग) विवाह (घ) मृत्यु संस्कार

(ङ) अन्य

२७. छोराछोरीको अन्तरजातीय विवाह भएको छ ?

(क) छ (ख) छैन

२८. यदि भएको छ भने :

(क) कहिले.....(ख) कहाँ.....(ग) कुन जातिसँग.....(घ) कसरी

२९. तपाईंलाई अन्य दलित जातिले कस्तो व्यवहार गर्दछन् ?

(क) समान (ख) असमान

३०. तपाईं अन्य दलित जातिहरूसँग कस्तो व्यवहार गर्नुहुन्छ ?

(क) माथिल्लो जातिको ठान्नुहुन्छ ? र त्यही अनुरूप

(ख) निम्न जातको ठान्नुहुन्छ र त्यही अनुरूप

(ग) आफूसरह ठान्नुहुन्छ र त्यही अनुरूप

३१. छुवाछुत प्रथा तपाइलाई कस्तो प्रचलन हो जस्तो लाग्छ ?

(क) पूर्व जन्मको कमाईको फल (ख) सामन्ती व्यवस्थाको उपज

(ग) आर्थिक विपन्नताको प्रतिफल (घ) अन्य

३२. छुवाछुत प्रथालाई निर्मूल पार्न के गर्नुपर्दछ भन्ने लाग्छ ?

(क) आर्थिक रुपमा सम्पन्न हुनुपर्दछ ।

(ख) समाजमा शैक्षिक जनचेतना फैलाउनु पर्दछ ।

(ग) ठूला जातिहरुले अवलम्बन गरेका संस्कार अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।

(घ) अन्य.....

३३. (क) तपाईंको आफ्नो जमिन छ की छैन ?

(अ) छ (आ) छैन

(ख) यदि छ भने कृपया तलको विवरण दिनुहुन्छ की ।

क्र.सं.	जमिनको प्रकार	जमिनको क्षेत्रफल	कैफियत
१	खेत		
२	बारी		
३	पाखो		
जम्मा			

३४. तपाईंले अरुको जग्गा कमाइ गर्नु भएको छ कि छैन ?

अ. छ आ. छैन

३५. तपाईंले उत्पादन गरेको अन्नले कति समय खान पुग्छ ?

(क) ३ महिनाभन्दा कम (ख) ३ महिना देखि ६ महिनासम्म

(ग) ६ महिनादेखि ९ महिना सम्म (घ) वर्षभरि

३६. तपाईंले अपुग खाद्यान्न कसरी व्यवस्था गर्नुहुन्छ ?

३७. तपाईं कहाँ पशुपंक्षी कति छन् ?

पशुपंक्षी	गाईगोरु	भैँसी	बाखा	सुँगुर	कुखुरा	अन्य

३८. तपाईंले पशुपंक्षी बेच्नु हुन्छ या हुन्न ?

(क) बेच्छु (ख) बेच्दिन

३९. यदि बेच्नु हुन्छ भने वार्षिक आमदानी कति हुन्छ ?

४०. तपाईंले कसैसँग ऋण लिनु भएको छ या छैन ?

(क) छ (ख) छैन

४१. यदि लिनु भएको छ भने कहाँबाट लिनु भएको छ ?

(क) स्थानीय साहु महाजनसँग (ख) छिमेकी (ग) बैंक

४२. सामाजिक र आर्थिक अवस्था माथि उठाउने सम्बन्धमा केही भन्न चाहनुहुन्छ की ?

(क) (ख).....(ग).....

